

זמני היום

ידידיה הירשפלד¹

לגודל חשיבותו של נושא הלכתי זה וההשלכות הרבות היוצאות ממנו - אשא אל שמים ידי שלא אכשל בדבר הלכה.

ראשי פרקים:

ביאור מחלוקת ר"ת והגאונים בעניין שקיעה וצאת הכוכבים
אופן חלוקת היום
שיעור משך הילוך מיל
זמנו של עלות השחר
המשך בירור במחלוקת ר"ת והגאונים
הכרעת הלכה במחלוקת זו
צאת הכוכבים להלכה בדיני דאורייתא ודרבנן
זמן קריאת שמע ותפילה לוותיקין ולשאר עמא
בירור מעלות הוותיקין
הגדרת הנץ החמה
שקיעה נראית ואסטרונומית

ביאור מחלוקת ר"ת והגאונים

א. תחילה וראש לדברי, אמרתי אפתח בביאור מחלוקת ר"ת והגאונים בעניין שקיעה וצאת הכוכבים, משום שלמחלוקת יסודית זו ישנן השלכות על סעיפים רבים בסוגית הזמנים, הן בבוקר והן בערב.

1 יהיו הדברים זכרון לע"נ סבא הרב אהרן פנחס בן הרב חיים יהושע מרדכי זצ"ל שנלב"ע ביום כ"ח לחודש מרחשון התשע"א, סמוך לבין השמשות דער"ש פרשת תולדות. מקצת מן הדברים שבמאמר זכיתי לברר איתו.

איתא בגמרא במסכת שבת (לד):

איזהו בין השמשות? משתשקע החמה, כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון - זהו לילה, **דברי רבי יהודה**. רבי נחמיה אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. רבי יוסי אומר: בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו... (ומסיק בדעת ר' יהודה:) אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל: שלשה חלקי מיל. מאי שלשה חלקי מיל? אילימא תלתא פלגי מילא - נימא מיל ומחצה! אלא תלתא תילתי מילא - נימא מיל! אלא: **תלתא ריבעי מילא**.

ושאלו שם בתוס' מהא דאיתא במסכת פסחים (דף צד עמוד א):

רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה - ארבעת מילין, **משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים - ארבעת מילין**, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום.

ותירצו בשם **רבנו תם** (וכ"כ בספר הישר ס' רכא)² דבפסחים מיירי בתחילת שקיעה, דמשעה שמתלקת חמה מעינינו זוהי שקיעה ראשונה, אבל אין השלכה הלכתית לשקיעה זו. ואחר שיעור הילוך שלושה מילין ורבע, זוהי שקיעה שנייה, והיא תחילת בין השמשות. ואחר הילוך שלושת רבעי מיל, זהו צאת הכוכבים והווי ודאי לילה³.

2 שם בספר הישר כתב שבפסחים איתא שיעור בין השמשות ה' מילין, וע"פ מש"כ הגר"א בביאורו לסי' תנט סע' ב' יש להגיד: ד' מילין, כמו שהגיה בתוס' פסחים יא: וכ"כ בשנות אליהו ברכות א א, וכהגהתו משמע בחידושי רש"א שבת לד:.

3 ושמעתי שיש חכמים שלמדו בר"ת כשיטת הגאונים. ושקיעה ראשונה כאשר השמש נוטה לערב וכהא אורח, היינו כשהיא כשיעור 15 מעלות מעל האופק המערבי (לפמ"ש לקמן אות ה' שהילוך מיל לר"ת הוא 18 דקות, ולפ"ז ג' מיל ורבע הוא כמעט שעה, וכל שעה השמש מהלכת 15 מעלות), ושקיעה שנייה היינו כשנכסיה השמש מעינינו, ואחר ג' רבעי מיל הוי צה"כ. ובביאור זה מתרצים כמה קושיות. והנה לא ראיתי דבריהם בכתובים, ולקמן יבואר שרמ"א (בדר"מ ס"י נח) וגר"א (סי' רסא) וביה"ל (שם) לא למדו כדבריהם, ומנהג הקהילות שנהגו כר"ת - לא כהבנה זו. וברשותם, אקשה על שיטה זו מה שעלה בדעתו. לפי מה שיבואר לקמן אות ב' ר"ה: ישנה הקבלה בין הבוקר לערב, וכמו שיש שיעור ארבעה מילין בערב כך יש בבוקר. ולפי ביאור זה, גם בבוקר יש שתי זריחות: האחת כשהשמש נגלית לעינינו, ואחר כשעה הוויא זריחה שנייה. ו-13.5 דקות קודם הנץ החמה הראשון זהו עלות השחר, וקודם לכן הווי לילה גמור. וזה נסתר מגמ' ברכות (ט): שאפשר לקרוא ק"ש של שחרית משיכיר בין תכלת ללבן, או משיכיר חבירו בריחוק ארבע אמות וכו'. ועינינו הרואות שזמן זה קודם הרבה לפני 13.5 דקות שקודם הנץ החמה. ועיני ירושלמי שהבאנו לקמן אות ח', ובוה אפשר ליישב שיטה זו, דאכן היה ראוי שלוש רבעי מיל שקודם הנץ החמה יהיו לילה גמור, אלא שיש פסוק

ושיטת הגאונים (הוב"ד בשו"ת מהר"ם אלשקר סי' צו, ובה"ל סי' רסא) והגר"א (בביאוריו לסי' רסא ותנט) והגר"ז (בפסקי הסיידור סדר הכנסת שבת)⁴ בהיפך, שמשעה שנעלם גלגל השמש מעינינו - זהו ספק לילה, ואחר הילוך שלושת רבעי מיל - הוא צאת הכוכבים ודאי לילה, ואחר תשלום מהלך ארבעה מילין נסתלק אור השמש לגמרי ויצאו כל הכוכבים⁵.

אופן חלוקת היום

ב. וכעת אבאר יסוד גדול בדינים אלו כפי שנתברר לי בס"ד, ויסוד זה נבנה על שני עניינים. האחד - מהלך השמש מהמזרח למערב ביום, ומהמערב למזרח בלילה, הרי הוא בקצב אחד, ואינו משתנה (רמב"ם הל' קידוש החדש פרק יא הל' יג). והשני - חצות היום, זהו אמצע היום, ובזמן זה השמש בדיוק באמצע הרקיע⁶. וכן איתא ביומא (כח: דחצות היום היינו מכי משחרי כתלי, ופירושו, דכותל שמשוך מצפון לדרום - מהבוקר עד חצות, ולא עד בכלל, השמש מאירה על צידו הפונה מזרחה, ובחצות - שפת הכותל משחירה את הכותל, ששוב השמש לא מאירה על פני הכותל. וכ"כ רמב"ם בתשובות (סי' קלד), ומג"א (סי' רלג סק"ד). יוצא מכאן, שכמצב השמש וכמות האורה שיש בשעה מסוימת בערב - כך יהיה בשעה שכנגדה ביום. לדוגמא: אם אחרי הילוך שלושת רבעי מיל משעה ששקעה החמה, רואים שלושה כוכבים, שהרקיע די חשוך כדי לנוכל להבחין באלו הכוכבים - אף בכשיעור מהלך ג' רבעי מיל שקודם הנץ החמה נוכל להבחין בשלושה כוכבים, ותיכף ייעלמו מאיתנו.

שמלמד דהוי יום משעה שמתחיל האור. אלא שעל זה צ"ע, דלביאור זה בר"ת הפסוק שנאמר בגמ' פסחים שם - יזכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים בלוט יזכו' - זה היה ג' רבעי מיל קודם הנץ החמה, ויש עלות השחר שלפניו משעה שמתחיל היום להאיר. וזה לא מצאנו בר"ת שכתב שיש שני עלות השחר.

4 הנה דעת הגר"ז בס"י רסא שעיקר כר"ת. ובס"י תנט כתב שעיקר כמ"ד שמונין השעות מהנץ החמה עד שקיעה. ולקמן אות ג' יבואר דוהי שיטת הגאונים. הרי שחזר בו ופסק כגאונים, וכמו שכתב בפסקי הסיידור. וראיתי שכתב הגרימ"ט בעמוד מז בשם הגר"ז שאפי' מרן בשו"ע חזר בו ממשי"כ בסימן רסא כר"ת, וביו"ד בהל' מילה פסק כגאונים. ואמת שאחרונים דחו דבריו בהבנת מרן, מ"מ זה מעיד על דעת הגר"ז עצמו שס"ל עיקר כגאונים.

5 יש שיטה נוספת, של היראים ס"ס רעד, שהילוך ג' רבעי מיל קודם שנעלם גלגל החמה מעינינו זהו בין השמשות, וכשנעלם זהו צה"כ והוי לילה ודאי.

6 אמצע הרקיע היינו בחצי שבין המזרח למערב, אך לא בחצי שבין הצפון לדרום. משום שגלגל השמש אינו מאונך ליושבי ארץ ישראל, אלא עולה במזרח ונוטה לדרום ושוקע במערב (עירונינו נז).

ג. וכעת נבוא לבאר איך מחלקים את היום לי"ב שעות, ומאימתי מונים שעות אלו. ונפק"מ לזמן קריאת שמע עד שלוש שעות, ותפילה עד ארבע שעות, ולזמן תפילת מנחה, ולדינים רבים נוספים בהלכה.

בגמ' עירובין (נז) מבואר, שבניסן ותשרי השמש זורחת בחצי מזרח ושוקעת בחצי מערב, והיום והלילה שווין⁷. ובהמשך הימים לקראת הקיץ, השמש זורחת יותר ויותר מכיוון צפון, ושוקעת יותר ויותר לכיוון צפון, ולכן הימים מתארכים. ובחורף, השמש זורחת יותר ויותר מכיוון דרום, וכך גם שוקעת, ולכן הימים מתקצרים.

והנה, לר"ת, שהיום מסתיים ד' מילין אחרי שקיעה ראשונה - כמו כן מתחיל מניין שעות היום ד' מילין קודם הזריחה. כלומר: אנו מונים את היום מעלות השחר עד צאת הכוכבים, וחלק י"ב מהיום הרי הוא שעה זמנית⁸. ולגאונים אי אפשר לסיים את המניין בצאת הכוכבים דר"ת, דלדידם אין משמעות הלכתית לזמן זה, אלא מסתיים חשבון היום בשקיעה ולכן מתחיל בזריחה, וחלק י"ב מזמן זה הרי הוא שעה זמנית⁹. וזו המחלוקת המפורסמת בסוף זמן ק"ש דמג"א וגר"א. דמג"א, כר"ת, מתחיל את חשבון היום בעלות השחר. וגר"א, כגאונים, מתחיל את חשבון היום בהנף החמה. ודעת הלבוש (עפ"י מש"כ בסי' רלג, רסא ורסז) שהיום מסתיים כר"ת, ואעפ"כ מניין השעות מתחיל בהנף החמה ומסתיים בשקיעה ראשונה¹⁰. וכתב שם שמה שכתב תרומת הדשן (סי' א) שמניין השעות מתחיל בעלות השחר ומסתיים בצאת הכוכבים (כמג"א) - משום שספרי התכונה לא התפרסמו בימיו. ועפ"י מש"כ הגר"א בסי' תנט, נ"ל שכוונת הלבוש, שכתבו התוכנים שבניסן ותשרי היום והלילה שווים דווקא מהנף החמה עד השקיעה. ולפ"ז ראוי לחלק את י"ב השעות של היום מהנף החמה עד השקיעה, כדי שיהיו י"ב שעות שביום שוות לי"ב שעות שבליילה.

7 ביטוי זה "בניסן ותשרי היום והלילה שווין" אינו מופיע בגמ' זו, אלא בויק"ר פרשה כו סי' ד. וכך משמע בע"ז עה. ובמקומות נוספים.

8 וכ"מ ממג"א סי' רלג ס"ק ג-ד, דחשבון היום מסתיים בצה"כ דר"ת.

9 הנה לכל הפוסקים אולינן במנין השעות שביום לפי שעות זמניות, דכ"כ הרמב"ם בפיהמ"ש ריש ברכות, ובתשובות סי' קלד. וכן פסק מרן סי' נח ורמ"א סי' רלג (וע' תוס' עירובין נו. בדעת ר"י שמסתפק בזה). וכתב אג"מ או"ח ב סי' ב שאין מקום בהלכה כלל לפסוק ע"פ שעות שוות.

10 כך מפורש בלבוש סי' רסז, ומג"א רלג ס"ק ג למד בדעת הלבוש שאפשר לומר שסובר כך רק לגבי זמני תפילת מנחה אך לשאר זמני היום מודה שמונה מעלות השחר עד צה"כ וכ"כ בריש סי' נח. אך זה נסתר מדברי הלבוש במפורש בסי' רסז. ואין אני יודע לישב דברי מג"א.

וא"א למנות את י"ב שעות שביום מעלות השחר, שהוא הילוך ד' מילין קודם הנץ החמה, עד צאת הכוכבים שלנו, שהוא ג' רבעי מיל אחר השקיעה הראשונה. דאם כן - בסוף שעה שישית, דהיינו חצות היום - השמש לא תהא באמצע הרקיע, אלא נוטה כלפי מזרח.

ד. וראיתי להרב בן איש חי שכתב (בפרשת ויקהל ש"א סע' ח-ט) שמניין שעות היום מתחיל בעלות השחר עד צה"כ שהוא 20 דקות אחר קריאת המוגרב, ומבאר שם שהיה קורא כ-7 דקות אחר השקיעה הנראית ממקום גבוה שבבגדאד¹¹. א"כ צאת הכוכבים שנהגו במקומו הוא 27 דקות אחר השקיעה. וכתב שם ששעה ורבע (= 75 דקות) קודם צה"כ - זהו זמן פלג המנחה, ואז אפשר להתפלל ערבית לר' יהודה (דהיינו 48 דקות קודם השקיעה הנראית).

וקשה לי על דבריו:

(א) לדבריו, בחצות יום השמש אינה באמצע הרקיע, על פי המבואר לעיל, ובגמ' יומא (כח:) איתא בהדיא: חצות יום היינו מכי משחרי כתלי.

(ב) כתב שם שהילוך ג' רבעי מיל של זמן בין השמשות הרי הוא 13.5 דקות. ומדוע נהגו בעירו לחשוב צה"כ 27 דקות אחרי השקיעה? ונ"ל דסבירא ליה דאו יוצאים ג' כוכבים קטנים, עיין מה שנכתוב לקמן אות י'.

(ג) כתב שם שכאשר יש י"ב שעות בין עלות השחר לצאת הכוכבים, אזי פלג המנחה שהוא שעה ורביע קודם צאת הכוכבים - בשעה 11:05, היינו 55 דקות קודם המוגרב שהוא בשעה 12:00 (היינו לשעון ערבי, שבכל יום מכונים אותו שבשקיעה יעמוד על 12:00), והיינו 48 דקות קודם השקיעה הנראית, ואז התיר לבני עדתו להתפלל ערבית. ואבאר בעז"ה אימתי לפי הגאונים ואימתי לר"ת הוי פלג המנחה ביום שבו דיבר הרב בא"ח. וזהו החשבון לגאונים: אם יש י"ב שעות (=720 דקות) מעלות השחר (שהוא 72 דקות קודם הנץ החמה) עד צאת הכוכבים (שהוא 27 דקות אחר השקיעה), הרי שבין הזריחה לשקיעה יש 621 דקות, ושעה זמנית ביום זה - 51.75 דקות, ופלג המנחה - 64.8 דקות קודם השקיעה. וזהו החשבון לר"ת: אם יש י"ב שעות מעלות השחר עד צאת הכוכבים שהוא 27 דקות

11 ואגב התיישב לי מש"כ בפרשת וירא ש"ב סע' ו' שמי שאיחר לקבל תוספת שבת אחר 7.5 דקות שקודם קריאת המוגרב, לא קיים מצוות תוספת שבת. וצ"ע מהו שיעור זה? ועוד, שכתב מרן ס"י רסא זומן תוספת שבת אין לו שיעור. ולפי מש"כ כאן אתי שפיר, דאכן אין לו שיעור ודי אפי' כחצי דקה לפני השקיעה, שהיא 7 דקות קודם המוגרב.

אחר השקיעה, הרי שעד צה"כ דר"ת יש 765 דקות, ושעה זמנית ביום זה- 63.75 דקות, ופלג המנחה הוא 79.6 דקות קודם צה"כ דר"ת, וזהו 7.6 דקות קודם שקיעה ראשונה. הרי שהרב בא"ח לא כגאונים ולא כר"ת!

ושמא אפשר ליישב דסבירא ליה עיקר כגאונים, והחמירו על עצמם לנהוג צאת הכוכבי 27 דקות אחרי השקיעה, ופסק להם שזמן פלג המנחה כרבע שעה אחרי הזמן האמיתי ורק אז רשאים להתפלל ערבית, כדי שלא יקדימו את הזמן ולא ייצאו ידי חובתם.

אלא דאכתי לא נתיישבה דעתי ממה שכתב שם (באות ד) לעניין חישוב 6.5 שעות לזמן מנחה גדולה, ו-9.5 שעות לזמן מנחה קטנה. וכתב שם שיש אומרים שמונה הזמן מעלות השחר עד צה"כ וי"א מהנץ החמה עד שקיעה, ובבגדאד נהגו **להחמיר** למנות כדעה הראשונה. והרי לגבי זמן מנחה גדולה, אדרבה, שיטת הגאונים היא המחמירה. וניקה לדוגמא יום שיש בו י"ב שעות (=720 דקות) מעלות השחר לצה"כ שהוא 27 דקות אחר השקיעה, (ונקרא לעלות השחר שעה 0:00), הרי לרב בא"ח יוכל להתפלל מנחה ב 6:30. אך לגאונים שעה זמנית ביום זה, כנ"ל, הרי היא 51.75 דקות, ומניין השעות מתחיל בהנץ החמה שהוא בשעה 1:12, א"כ רשאי להתפלל מנחה רק בשעה 6:48. א"כ למנות כגאונים הרי זו חומרא, והרב כתב ששיטתו הוי חומרא! (עי' בהגהת הגר"מ מאוזן על הבא"ח).

ויה"ר שיאיר עיני בהבנת רבותינו.

בירור שיעור משך הילוך מיל

ה. וממחלוקת זו בין הגאונים לר"ת, נולדה מחלוקת נוספת בשיעור זמן הילוך מיל.

והכי איתא במסכת פסחים (דף צג עמוד ב):

משנה. איזו היא דרך רחוקה? מן המודיעים ולחוץ, וכמדתה לכל רוח, דברי רבי עקיבא. רבי אליעזר אומר: מאיסקופת העזרה ולחוץ. אמר רבי יוסי: לפיכך נקוד על ה', לומר לא מפני שרחוק ודאי, אלא מאיסקופת העזרה ולחוץ.

גמרא. אמר **עולא**: מן המודיעים לירושלים חמשה עשר מילין הויא. סבר לה כי הא דאמר רבה בר בר חנה אמר **רבי יוחנן**: כמה מהלך אדם ביום - עשרה פרסאות (פרסה = ד' מילין). מעלות השחר ועד הנץ החמה - חמשת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים - חמשת מילין. פשו לה תלתין. חמיסר

מצפרא לפלגא דיומא, וחמיסר מפלגא דיומא לאורתא. עולא לטעמיה, דאמר עולא: אי זה הוא דרך רחוקה - כל שאין יכול ליכנס בשעת שחיטה.

אמר מר: מעלות השחר עד הנץ החמה - חמשת מילין. מנא לן? דכתיב (בראשית יט, טו): 'וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים בלוט' וגו', וכתיב (שם, כג) 'השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה', ואמר רבי חנינא: לדידי חזי לי ההוא אתרא, והויא חמשה מילין...

מיתבי, רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום... תיובתא דעולא! תיובתא. לימא תיהוי תיובתא דרבי יוחנן - אמר לך: אנא ביממא הוא דאמרי, ורבנן הוא דקא טעו, דקא חשבן דקדמא וחשוכא. לימא תיהוי תיובתא דרבי חנינא? לא, ויאיצו שאני.

וקיי"ל דבניסן ותשרי היום והלילה שווין, דיש י"ב שעות שוות ביום, וכן בלילה. הלכך, לר"ת שהיום מתחיל בעלות השחר עד צה"כ שלו, ובזמן זה יש 10 פרסאות היינו 40 מיל, א"כ נחלק י"ב שעות (= 720 דקות) ל 40 מיל, הרי כל מיל 18 דקות. וכך כתב תרומת הדשן (בסי' א) דמניין י"ב השעות מתחיל מעלות השחר עד צה"כ, ולפ"ז כתב (בסי' קסז וקכג) שהילוך מיל הרי הוא 18 דקות לפי חשבון 40 מיל לי"ב שעות ביום בינוני¹².

והנה לשיטת הלבוש (לעיל אות ג) חשבון זה אינו נכון, מאחר שסובר שמניין י"ב השעות מתחיל מהנץ החמה עד השקיעה¹³.

אך לגאונים, הסוברים שחשבון י"ב השעות מתחיל מהנץ החמה עד השקיעה, ומסקנת הגמ' שמעלות השחר עד הנץ החמה ומהשקיעה עד צה"כ בין שניהם 8 מיל - הרי שליוס נותרו 32 מיל. א"כ נחלק י"ב שעות ל 32 מיל, הרי כל מיל 22.5 דקות, וכן פסק הגר"א (בסי' תנט).

ולפ"ז היה נראה, בהשקפה ראשונה, דמה שנהגו הרבה קהילות לסיים תפילת מנחה בשקיעה ולהתפלל ערבית 13.5 דקות אחר שקיעה שלנו - אינו כהלכה. דממ"נ, אי ס"ל כגאונים שבשקיעה ראשונה מתחיל בין השמשות - הרי ע"כ הילוך

12 ראה משי"כ לקמן בסוף אות ח'.

13 ואעפ"כ סובר שהילוך מיל הוא 18 דקות (סי' רסא), ויובן ע"פ מה שנבאר לקמן פי' הרמב"ם לסוגיה.

מיל הוי 22.5 דקות, וא"כ הילוך $\frac{1}{4}$ מיל למשך בין השמשות הוא 16.8 דקות, ורק אז רשאים להתפלל ערבית. ואי ס"ל שהילוך מיל 18 דקות ולכן $\frac{1}{4}$ מיל הוא 13.5 דקות - ע"כ זה משום שהלילה מתחיל בצה"כ דר"ת, ובעוד הם מתפללים ערבית ה"ז יום גמור!

אלא שאין הדבר כך, ויתבאר ע"פ מה שנבאר דעת הרמב"ם.

ו. כתב הרמב"ם בפיהמ"ש לפסחים (פרק ג הל' ב) שהילוך מיל הוא שני חומשי שעה, היינו 24 דקות. וחשבון זה הוא לדעת עולא שם בגמ', דמהלך אדם ביום מהנץ החמה עד שקיעה 30 מיל. נחלק י"ב שעות ל-30 מיל - הרי כל מיל 24 דקות. והקשה הגר"א (סי' תנט): הרי עולא איתותב שם בגמ', ולמסקנה הילוך אדם ביום 32 מיל, ולפ"ז חשבון הילוך מיל הוא 22.5 דקות, כנ"ל! ותירץ, שלרמב"ם היתה גרסה שונה בגמ', ולפיה לא איתותב עולא¹⁴. וכך פסק בהלכות קרבן פסח (פ"ה הל' ח) כעולא, דיש ט"ו מיל מחצות היום עד שקיעת החמה. ומעלות השחר עד הנץ החמה, וכן משקיעה עד צאת הכוכבים, יש 5 מיל. א"כ זמן עלות השחר הוא 120 דקות קודם הנץ החמה.

וזה הביאור למה שכתב בפיהמ"ש לפסחים. אבל בפירושו למשניות בברכות (פרק א משנה א) כתב שהזמן שבין עלות השחר להנץ החמה - שעה וחומש, דארבעה מילין הם 72 דקות והילוך מיל 18 דקות. וכתב הגר"א שם שאי אפשר לומר שפירש כתרומת הדשן לעיל, שחשבון י"ב שעות ל-40 מיל שיש מעלות השחר עד צה"כ עולה לכל מיל 18 דקות, משום שזה דבר שהמציאות מכחישה, דהא דיש י"ב שעות שוות בניסן ותשרי, היינו בין הנץ החמה לשקיעה, אבל בין עלות השחר לצה"כ יש כ-15 שעות!

לכן ביאר הגאון ביאור נפלא לגמ' בפסחים, דהא דאמר ר' יוחנן שם "אנא ביממא הוא דאמריי וכו", אין ביאורו כפרש"י שם דפירש: אני אמרתי שיש 40 מיל מעלות השחר עד צה"כ, ועולא - שעשה חשבון שאדם מהלך ה' מילין מעלות השחר עד הנץ החמה, וכן משקיעה לצה"כ, ולכן נותרו ליום רק 30 מיל - טעה, דחשב באדם

14 ואח"כ ראיתי שכתב מעדני יו"ט על הרא"ש בברכות פ"ק סי' י תירץ לדעת הרמב"ם, דעולא סובר כ"ע שם במשנה, שאמר שמי שנמצא מן המודיעין ולחוץ הרי זו דרך רחוקה. ועולא ראה וידע ששיר זו רחוקה מירושלים ט"ו מיל, וא"כ ע"כ ר"ע סובר שמומן שחיטה בחצות יום עד השקיעה יש כדי הילוך ט"ו מיל, וחולק על ר' יהודה שאמר שאדם מהלך ביום ל"ב מיל, וס"ל לר"ע שמהלך ל' מיל.

שמקדים לדרכו קודם עלות השחר וממשיך ללכת אף אחרי צה"כ, והוא אכן מהלך 5 מילין, אבל האמת כר' יהודה דמהלך אדם בזמן זה רק 4 מילין, ולכן נותרו ליום 32 מיל. ואומר הגר"א דהרמב"ם פירש כך: אני אמרתי שאדם מהלך 40 מיל רק ביממא, היינו מהנץ החמה עד שקיעה, ומעלות השחר עד הנץ החמה מהלך ד' מיל **נוספים**, וכן משקיעה לצה"כ. ורבנן הוא דקא טעו, דחשבו שחשבון 40 מיל מקדים מעלות השחר ומאחר עד צה"כ. א"כ לביאור זה חשבון י"ב שעות מתחלק ל-40 מיל שיש **מהנץ החמה עד שקיעה**, ועולה לכל מיל 18 דקות, ומהלך 4 מיל שיש מעלות השחר להנץ החמה הרי הוא 72 דקות! וזה מש"כ בפירושו לברכות. ומש"כ בפירושו לפסחים זה לדעת עולא, וכך פסק בהלכות קרבן פסח, כנ"ל, וא"כ עיקר דעת הרמב"ם שהילוך מיל 24 דקות.

ונחדד בעז"ה את ביאור הגר"א.

בדקדוק בדברי עולא ור' יהודה נמצא שנחלקו בתרתי:

א. עולא סובר, שהזמן שמעלות השחר עד הנץ החמה הוא חלק שישי מהיום ($\frac{5}{50}$), היינו 120 דקות. ור' יהודה סובר, דהוא חלק עשירי מהיום ($\frac{1}{10}$), היינו 72 דקות.
 ב. עולא סובר, דאדם מהלך ביום מזריחה עד שקיעה 30 מיל, היינו שהילוך מיל 24 דקות, ורבי יהודה סובר (לפי הגר"א) שמהלך 40 מיל, היינו שהילוך מיל 18 דקות. ועולא איתותב בתרתי, א"כ מסקנת הגמרא כר"י דהילוך מיל 18 דקות, והזמן שבין עלות השחר להנץ החמה - 72 דקות. וכשפסק הרמב"ם בהל' ק"פ כעולא, שהילוך אדם ביום 30 מיל, וחציו 15 מיל, אין זה מכריח שפסק כמותו גם בזמן שבין עלות השחר להנץ החמה.

וראה מה שהבאתי בהערה 14 בשם מעדני יו"ט. ולפ"ז הכל אתי שפיר, כפתור ופרח! דלגבי הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה, פסק כרבי יהודה דהוי חלק עשירי מהיום, ולכן כתב בפיהמ"ש בברכות דהוי 72 דקות. אך לגבי הילוך אדם שמחצות עד שקיעה ס"ל שעולא כר"ע, דהוי 15 מיל.

נוסיף פירוש המרחיב את הלב, ונעמוד על דקדוק בלשון הרמב"ם. וז"ל רמב"ם הלכות קרבן פסח (פרק ה הל' ט): "מי שהיה בינו ובין ירושלים, יום ארבעה עשר עם עליית השמש, חמשה עשר מיל או יתר - הרי זה דרך רחוקה. היה בינו ובינה פחות מזה - אינו בדרך רחוקה, מפני שהוא יכול להגיע לירושלים אחר חצות כשיהלך ברגליו **בנחת**".

דהנה בסיום הגמ' בפסחים, אמרה הגמ': לימא תהוי תיובתא דר' חנינא, שאמר שלוט הלך מעלות השחר עד הנץ החמה 5 מיל! ומשני: ויאיצו' שאני. דכיון שלוט הלך במרוצה הספיק 5 מילין, מה שאדם בקצב ממוצע הולך 4 מילין. א"כ, אם לוט היה מהלך במרוצה מהנץ החמה עד שקיעה, היה מהלך 50 מיל, במקום 40 מיל שאדם ממוצע היה הולך.

והרמב"ם כתב דהילוך בנחת הוא 15 מיל בחצי היום, וביום שלם הוא 30 מיל. וכעת וכינו ואין שום תימה על הרמב"ם. דמש"כ בפייהמ"ש לברכות שהזמן שמעלות השחר לזריחה הוא 72 דקות - זה כרבי יהודה, דעולא איתותב בזה (וא"כ לפי מה שחידש הגר"א את פי' הרמב"ם לגמ', א"צ למה שכתב בתחילת דבריו דלרמב"ם היתה גרסה בגמ' שלפיה עולא לא איתותב). והילוך אדם ממוצע ביום הוא 40 מיל, כדברי רבי יהודה. והילוך בנחת הוא 30 מיל, וזה מה שאמר עולא ובוזה לא איתותב, דדיבר על הילוך בנחת.

ומה שפסק בפייהמ"ש לפסחים דהילוך מיל להחמצת עיסה הוא 24 דקות - כוונתו להילוך בנחת, כמו שדיקדק בהלכותיו. עד כאן מה שהבנתי בעוניי את דברי הגר"א.

וחק יעקב שם (בסי' תנט) ביאר את הרמב"ם כך. דלכאורה לא מובן במה נחלקו עולא ורבי יהודה. דביום - רבי יהודה סובר דהולך 32 מיל ועולא סובר דמהלך 30 מיל, כלומר רבי יהודה סובר דאדם מהלך יותר בזריזות. ומאידך, בזמן שמעלות השחר עד הנץ החמה סוברים להיפך: דלרבי יהודה מהלך 4 מיל ועולא סובר דמהלך בזריזות ומספיק 5 מיל.

ותירץ, דלעולם לעולא אדם מהלך במיתון ומספיק ביום רק 30 מיל, דהילוך מיל במשך 24 דקות. והא דאמר שמעלות השחר עד הנץ החמה מהלך 5 מיל - כוונתו למי שמקדים לדרכו קודם עלות השחר, אזי עד הנץ החמה יהלך 5 מיל. אך באמת סובר דעלות השחר 72 דקות לפני הזריחה, וזה מה שפסק הרמב"ם בפירושו לברכות.

וצריך עיון על דבריו, דבקושייתו משמע שסובר דלא נחלקו עולא ורבי יהודה במשך זמן עלות השחר, אלא בקצב ההליכה, ולעולא אדם מהלך יותר במיתון, ולכן הקשה דבמחלוקתם ביום משמע להיפך. והרי לרבי יהודה אנו יודעים דזמן

עלות השחר עד הנץ החמה הוא 4 מיל, והוא 90 דקות לשיטתו, דטובר דהילוך מיל 22.5 דקות, וכך גם עולא סובר; ומדיכן למד בסוגיה שלעולא זמן זה רק 72 דקות? וצ"ע.

ונשוב כעת ליישב מנהג אותן קהילות שנהגו להתפלל ערבית 13.5 דקות אחר שקיעה. הן סוברות כגאונים ששקיעה ראשונה זה תחילת בין השמשות, וגם סוברות כרבי יהודה לפי הגר"א ברמב"ם שהילוך מיל 18 דקות, ו- $\frac{1}{4}$ מיל = 13.5 דקות.

וכל זה ללימוד זכות על קהילות ישראל, אך ודאי ראוי להחמיר להמתין ל- $\frac{1}{4}$ מיל לרמב"ם, דהוא 18 דקות אחר שקיעה, או לדעת הגר"א דהוא כ-17 דקות¹⁵.

סיכום השיטות:

תרה"ד ע"פ שיטת ר"ת: מיל = 18 דקות, ולכן עלות השחר 72 דקות קודם הנץ החמה.

גר"א ע"פ שיטת הגאונים¹⁶: מיל = 22.5 דקות, ולכן עלות השחר 90 דקות קודם הנץ החמה.

רמב"ם: מיל = 24 דקות, ואעפ"כ עלות השחר 72 דקות קודם הנץ החמה.

זמנו של עלות השחר

ז. כנ"ל, נחלקו הפוסקים אי עלות השחר הוא 72 דקות או 90 דקות קודם הנץ החמה. ומחלוקת זו תלויה בביאור גמ' בפסחים הנ"ל, שאמרה שעלות השחר מוקדם כשיעור הילוך ארבעה מילין קודם הנץ החמה.

והנה גמ' זו איירי בחודש ניסן, ועלינו לברר דין זה בשאר ימות השנה, האם משתנה שיעור זה באורך הימים ובקיצורם.

ונראה פשוט שמה שמגדיר את הרגע שבו נאמר שהוא עלות השחר, אינו משך זמן הקדמתו מהנץ החמה, אלא מידת ההארה של הרקיע בפאתי מזרח. וחכמים אמרו שבחודש ניסן הוא מוקדם ארבעה מילין קודם עלות השחר.

15 ולקמן אות י' יבואר אימתי זמן ק"ש של ערבית.

16 לא מצאתי בפירוש שהגאונים פירשו הסוגיה כפשוטה ופסקו כר"י, דאחר שלמדנו ביאור הרמב"ם לסוגיה אפשר שהגאונים יסברו כמותו, אך התוס' ע"פ הגר"א ודאי כך סוברים.

ביאור הלכה (בסי' רסא סע' ב) כתב שזמן זה 72 דקות זמניות קודם הנץ החמה, וכן דעת הגר"ע יוסף שליט"א¹⁷.

והגרימ"ט¹⁸ (עמ' מט ועמ' נא, וע"פ הטבלאות שבסוף ספרו) כתב, שאורך זמן זה אינו בהתאמה לאורך וקיצור היום, אלא בניסן ותשרי הרי הוא 90 דקות (כשיטת הגר"א), ובטבת שהימים קצרים - זמן זה ארוך יותר והוא 95 דקות, ובתמוז, שהימים ארוכים - זמן זה 112 דקות. ועיין בספר 'הזמנים בהלכה' של הרב בניש, בפרק טז, ביאור אסטרונומי לתופעה זו.

המשך בירור במחלוקת ר"ת והגאונים

ח. איתא במשנה (מגילה כ.): "אין קורין את המגילה, ולא מלין, ולא טובלין, ולא מזין, וכן שומרת יום כנגד יום - לא תטבול עד שתנץ החמה. וכולן שעשו משעלה עמוד השחר - כשר".

הרי דפשיטא לן דמשעלה השחר ה"ז יום גמור מן התורה, אלא שחכמים עשו סייג ואמרו שימתין להנץ החמה.

ועלינו לברר לשיטת הגאונים, מדוע בבוקר זמן הנשף¹⁹ הוא ודאי יום ואין בו זמן מסופק, דאמרינן דמשעה שהתחיל אור השמש לעלות ה"ז יום, ואילו בערב אחר הילוך $\frac{3}{4}$ מיל מהשקיעה - כבר ודאי לילה, אף שעדיין מאור היום שולט. ועוד, בבוקר אין זמן מסופק, ובערב יש בין השמשות שלא יכלו חכמים להכריע בו אם יום או לילה.

ואף לר"ת יש לשאול, מדוע בבוקר זמן הנשף כולו יום, ואין בו ספק, ואילו בערב - סוף הנשף מסופק²⁰.

אחדד את השאלה: אם היה הדין שזמן הנשף, הן בבוקר והן בערב, שניהם יום - הייתי מבין שהתורה אמרה שכל זמן שאור היום שולט, הרי זה יום. ואף אי שניהם לילה - הייתי אומר שהגדרת יום דווקא כשהשמש ברקיע, אך כשרק

17 כ"כ בלח שנה של מוסדות 'אור החיים'.

18 הרב יחיאל מיכל טיקוצינסקי בספרו 'בין השמשות', ומעתה כשאכתוב הפניות לעמודים בספר של הגרימ"ט - כונתי לספר זה.

19 הנשף בבוקר היינו מעלות השחר עד הנץ החמה, והנשף בערב היינו משקיעה עד צאת הכוכבים (ברכות ג.).

20 שאלה זו שאל הגרימ"ט בתחילת ספרו.

שולחת אורותיה עדיין לילה הוא. ואף אי היה הדין שבבוקר כולו יום ובערב כולו לילה - הייתי יכול להבין שהתורה אמרה שמהתחיל להאיר הוי יום, ומשהתחיל להחשיך הרי זה לילה.

אבל כעת, שדין ברור הוא שמהתחיל להאיר הוא יום גמור, אבל בערב - לר"ת תחילת הנשף ודאי יום וסופו מסופק, ולגאונים תחילתו מסופק והמשכו ודאי לילה - הרי זה תמוה!

ושאלה זו שאל הירושלמי ריש ברכות (פ"א ה"א; הובא ברשב"א ברכות ג. ושבת לד.), וז"ל:

רבי חנינא חברהון דרבנן בעי: כמה דאת אמר בערבית נראו שלשה כוכבים אף על פי שהחמה נתונה באמצע הרקיע (פי' אמצע עובי הרקיע, רשב"א ופני משה) - לילה הוא, ומר (=תאמר) אף בשחרית כן! אמר רבי אבא: כתיב (בראשית יט, כג) 'השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה', וכתיב (ויקרא כב, ז) 'זבא השמש וטהר', מ'קיש יציאתו לביאתו: מה ביאתו משיתכסה מן הבריות, אף יציאתו לכשיתוודע לבריות (ונראה פי' מחזור שר' אבא ממשיך להקשות מה ביאתו, בערב כשהתחיל להחשיך - לילה, אף בבוקר, היה ראוי שכל זמן שחשוך מעט יהיה לילה, ורק לכשיתוודע היטב לבריות יהא יום. ועי' קין אורה ברכות ג.). אמר רבי בא: כתיב (בראשית מד, ג) 'הבוקר אור': התורה קראה לאור בוקר. תני רבי ישמעאל: 'בבקר בבוקר' (שמות טז, כא) - כדי ליתן תחום לבוקרו של בוקר (פי' יש פסוקים שמלמדים שמהתחיל להאיר הרי זה יום). אמר רבי יוסי בי ר' בון: אם אומר ליתן עוביו של רקיע ללילה (וי"ג 'ליום' וי"ג 'ללילה או ליום') בין בערבית בין בשחרית - נמצאת אומר שאין היום והלילה שוין, ותני: באחד בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי היום והלילה שוין (אי גרסינן 'ליום' כך ביאורו: אי אמרינן שזמן הנשף הן בבוקר והן בערב הוי יום - הרי בניסן ותשרי לא יהיו היום והלילה שוין, דבניסן ותשרי הלילה שווה ליום דווקא ביום שמהנץ החמה עד שקיעה, הרי הוא כלילה שמשקיעה עד הנץ החמה. שאר גירסאות אין אני יודע לבאר). אמר רבי הונא: נלפינה מדרך הארץ, שרי מלכא נפק, אף על גב דלא נפק אמרינן דנפק. שרי עליל, אע"ג דלא על, אמרינן דעל (כך גירסת הגר"א, וביאורו: אמת שלחשבון השעות היום מתחיל בהנץ החמה עד שקיעה, וכך בניסן ותשרי הלילה שווה ליום, אבל מ"מ כמו דרך ארץ, היום נחשב אף מקודם לכן, כמו מלך, שכשהתחיל לצאת - משהתחילה השמש לשקוע - אע"ג דלא סיימה לשקוע, דעדיין ניכר אורה - אמרינן דיצאה, וכשהתחיל אור השמש לעלות - אע"פ דלא סיים לעלות - אמרינן שכבר נכנס).

וכעת עלינו לבאר את הירושלמי לר"ת ולגאונים.

ונראה דלגאונים מיושב יותר, דהכי קאמר: מצד הסברא, כמו שמשקיעה או מצאת הכוכבים (זה ספק שחכמים לא ידעו להכריע בו) הוא לילה - הכי נמי היה ראוי שאותה מידת הארה שיש בבוקר תהא סוף הלילה, והיום יתחיל $\frac{1}{4}$ מיל קודם הנץ החמה או בהנץ החמה. אלא שיש לימוד מפסוקים ומסברא של דרך ארץ, שבשעה שיש תחילת אור זהו יום.

אך לר"ת צ"ע, דלדבריו עד שקיעה שנייה ודאי יום, וממנה, כשיעור $\frac{1}{4}$ מיל, הוי בין השמשות, ספק יום ספק לילה. וא"כ על הצד שזמן זה לילה, אתי שפיר. דהפסוקים מלמדים שזמן זה שכנגדו בבוקר - היינו אותן $\frac{1}{4}$ מיל שאחר עלות השחר - הוי יום. כלומר, מצד הסברא היה לנו לומר דכמו שבערב משקיעה שנייה הוי לילה, דאמרינן דמידת האור שיש בזמן זה ה"ז לילה - ה"נ בבוקר היה ראוי שכל זמן שיש מידת הארה כזו יהיה לילה, עד שיתגבר האור יותר, וא"כ הבוקר יתחיל רק כעבור $\frac{1}{4}$ מיל מעלות האור הראשון. קמ"ל מפסוקים שהיום מתחיל אף קודם לכן - מהאור הראשון.

אך על הצד שזמן בין השמשות הוא יום - א"כ לילה כיום יאיר כחשיכה כאורה, דכמו שבערב עד שמסתלק האור לגמרי הוי יום - ה"נ ברגע שמתחיל האור הוי יום, וא"כ הפסוקים בירושלמי מיותרים! ומדהוצרך קרא ללמד שיש זמן בבוקר שהוא יום, אפי' שכנגדו בערב הוי לילה - היו יכולים חכמים לפשוט את הספק של בין השמשות ולהכריע שהוא לילה!²¹

ונראה ליישב כך: דאין ספק בבוקר שברגע שמתחיל להאיר היום הרי זהו יום, מקרא ומסברא. ומספקא להו על זמן ביו השמשות, האם הפסוק בשחרית מלמד שכשם שבבוקר משהתחיל להאיר הרי זה יום - ה"נ בערב, כל זמן שיש אפילו מעט אור עדיין לא הסתיים היום. או דילמא הפסוק לימד דדווקא בבוקר משיש מעט אור הרי זה יום, אבל בערב - כבר משקיעה שנייה, אף שיש מעט אור - הרי זה לילה.

קושיה נוספת על רבנו תם מהא דקיי"ל דבניסן ותשרי היום והלילה שווין, י"ב שעות שוות כל אחד.

ובמציאות זה נכון, פה באה"ק וברוב ארצות²², מהנץ החמה עד שקיעה.

21 ואח"כ מצאתי שהגרימיט שאל כך בפ"ד אות י.

22 מלבד המקומות הסמוכים לקטבי כדור הארץ כ-30 מעלות. עיין להגרימיט עמ' ק.

ובשלמא לגאונים מיושב בהחלט, דאכן מניין השעות מתחיל מהנץ החמה עד שקיעה, ויש י"ב שעות שוות בניסן ותשרי.

וכן לדעת הלבוש בר"ת שהבאנו לעיל אות ג', אתי שפיר. דאף שסובר כר"ת, שהיום מסתיים בצאת הכוכבים דר"ת - מ"מ מניין השעות מתחיל מהנץ החמה עד שקיעה ראשונה, וא"כ בניסן ותשרי יש י"ב שעות שוות ביום (ושם כתבנו שזה מה שהכריח אותו לחלוק על תרה"ד).

אבל לתרה"ד בר"ת, שסובר שמניין השעות מתחיל בעלות השחר עד צאת הכוכבים דר"ת - אם כן י"ב השעות שביום ארוכות מי"ב השעות שבליילה, ולא עוד, אלא שכתב בפירוש, כנ"ל, שלחשבון י"ב שעות שיש ביום, שמתחלק ל-40 מיל שיש מעלות השחר עד הנץ החמה - עולה חשבון מיל ל-18 דקות; הרי שחשב תרה"ד שיש 720 דקות מעלות השחר עד צה"כ דר"ת, וזה דבר שהמציאות מכחישה! ולכן כתב הגר"א בסי' תנט על דבריו דהוי שגגה גדולה.

ולכן אף אם נאמר כתרה"ד ומג"א, שמניין שעות היום לעניין סוף זמן קריאת שמע ותפילה וכו' מתחיל בעלות השחר - צריך לומר בדוחק, דאעפ"כ, מה שאמרו חכמים שיש י"ב שעות שוות בניסן ותשרי - כוונתם רק מהנץ החמה עד שקיעה, ולא כמניין שעות היום שלענייני הלכה; וכ"כ הגרימ"ט (בעמ' צו).

וראיתי רובי קושיות על שיטת ר"ת שכתב הגרימ"ט בפ"ד מספרו, ודחה שיטתו מהלכה. והיסוד בקושיותיו שאנו רואים בעינינו שמחשיך והשמים זרועי כוכבים הרבה קודם גמר הילוך ארבעה מילין, ובגמ' אמרינן דבצאת הכוכבים יש רק שלושה כוכבים. ותירוץ לדבריו, דכל אותן כוכבים שאנו רואים קודם ד' מילין, סובר ר"ת דהם כוכבים גדולים הנראים ביום, ולא אליהם כיוונו חכמים. ורק בגמר ד' מילין יוצאים כוכבים בינונים, ואליהם כיוונו חכמים. וכ"כ בה"ל (רי"ס רצג).

ויש שכתבו (דברי יוסף לר' יהוסף שוורץ דף ע"ב) שר"ת כתב דבריו על מקום מושבו בצרפת, ששם היראות הכוכבים איטית יותר מאשר בארץ ישראל. והנה אם כוונתם לומר שר"ת סבר שהתנאים והאמוראים שהיו בא"י כתבו דבריהם על שיעור זמן היראות הכוכבים לפי צרפת - אלו דברים שאי אפשר לאומרם. ואם כוונתם לומר שר"ת סבר כשיטתו מחמת שהיה בצרפת ואילו היה בא"י היה חוור בו - הרי שמשמיים את ר"ת ואת הראשונים שאיתו כטועים בהבנת הגמ', וחי' מלומר כך על מלאכי אלוהים כר"ת וסיעתו, ובפרט שהרב בית יוסף היה בא"י ופסק כר"ת.

הכרעת הלכה במחלוקת ר"ת וגאונים²³

ט. איתא בגמ' (פסחים צד:): "חכמי ישראל אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למעלה מן הרקיע. וחכמי אומות העולם אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למטה מן הקרקע. אמר רבי: ונראין דבריהן מדברינו, שביום מעינות צוננין ובלילה רותחין". ע"כ.

וכתב הרמב"ם במו"נ (ח"ב פ"ח) שכן הוא האמת, כחכמי אומות העולם.

ור"ת (הוב"ד בגליון השי"ס שם) סובר דבראיות ניצחו חכמי האומות, אבל האמת כחכמי ישראל.

וכתב מהר"ם אלשקר (בסי' צו) שדעת ר"ת מיוסדת על מה שסבר שהאמת כחכמי ישראל, ולכן יש שתי שקיעות, האחת - כשהשמש נכסית מעיננו ונכנסת בעובי הרקיע, והשנייה - כשעוברת את עובי הרקיע ונכנסת בחלונה.

וכתב שם מהר"ם, דכיוון דהאמת במציאות, בלי ספק, כחכמי אוה"ע - אין מקום כלל לשיטת ר"ת, ודחוייה מהלכה.

והרדב"ז בתשובות (ח"ד ס"ט רפב) כתב, דאף דקיי"ל כחכמי אוה"ע - הלכה כר"ת, ושקיעה ראשונה - כשנכסית מעיננו, והשנייה - כשהשמש ירדה עוד מתחת לאופק שבמערב, כשיעור הילוך ג' מילין ורביע.

שו"ע ורמ"א בסי' רסא פסקו כר"ת.

והכרעת האחרונים פוסקי זמננו כך היא:

הגרימ"ט (בפ"ד) דחה שיטת ר"ת מהלכה, וכתב שם (בעמ' ג) שחכמים שבאו מהגולה והיו רגילים לנהוג כר"ת, בתחילה הוקשה בעיניהם שמוציאים את השבת כגאונים, ואחר ששהו בארץ וראו שהמציאות יותר מובנת לשיטת הגאונים - נתיישבה דעתם.

הגאון יבי"א (ח"ב ס"ב בא) כתב שאין אנו יכולים להקל כר"ת בכניסת שבת נגד סברת הגאונים, וכ"כ הרב ברכי יוסף (בסי' רסא), שהמנהג בכל גלילות א"י כגאונים, מ"מ כל מי שנגע יראת אלהים בלבבו - יחמיר בצאת שבת כר"ת.

23 וכאן מקום איתי להודות לר' יוסף מימון הי"ו, שנסתייעתי במה שכתב בימאורנו' כרך ח, אדר התשס"ט.

והרב אג"מ (או"ח ח"ד סי' סב) כתב שאין אנו יכולים להכריע במחלוקתם, ולכן בער"ש צריך להחמיר כגאונים, ובמוצ"ש להחמיר כר"ת. ובח"א (סי' כד) נראה שדעתו דהואיל והגר"א והגר"ז הכריעו כגאונים - כן הלכה, אך ודאי ראוי להחמיר במוצ"ש כר"ת.

צאת הכוכבים להלכה בדיני דאורייתא ודרבנן

י. איתא בגמ' (שבת לד:-לה:):

איזהו בין השמשות? משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון - זהו לילה, **דברי רבי יהודה**. רבי נחמיה אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. **רבי יוסי** אומר: בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו...

אמר רב יהודה אמר שמואל: בין השמשות דרבי יהודה כהנים טובלין בו. למאן? אילימא לרבי יהודה - ספקא הוא! אלא בין השמשות דרבי יהודה לרבי יוסי כהנים טובלין בו. פשיטא! מהו דתימא בין השמשות דרבי יוסי - מישך שייך בדרבי יהודה; קא משמע לן **דשלים בין השמשות דרבי יהודה**, והדר מתחיל בין השמשות דרבי יוסי.

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הלכה כרבי יהודה לענין שבת, והלכה כרבי יוסי לענין תרומה. בשלמא הלכה כרבי יהודה לענין שבת - לחומרא, אבל לענין תרומה מאי היא? אילימא לטבילה - ספקא היא! אלא לאכילת תרומה, דלא אכלי כהנים תרומה עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי...

אמר רב יהודה אמר שמואל: כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה. תניא נמי הכי: כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה. אמר רבי יוסי [בר אבין]: לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים.

א"כ, בין השמשות דר' יהודה הוא ודאי יום לר' יוסי, ואחר דשלים בין השמשות דרבי יהודה מתחיל בין השמשות דר' יוסי. ונחלקו חכמים כמה זמן אחרי בין השמשות דר"י מתחיל בין השמשות דר' יוסי.

דעת הגר"א (סי' רסא) דתיכף אחר בין השמשות דר"י מתחיל דר' יוסי.

דעת הרא"ש שהובא בב"י (ר"ס רצג) דיש הילוך 50 אמה ביניהם (27 שניות²⁴). והסמ"ג (ל"ת רנו) טובר דבין השמשות דר' יוסי הוא 20 דקות אחר השקיעה²⁵. וכיוון שהגמ' פסקה להחמיר גם כר"י וגם כר' יוסי - הרי שבצאת שבת יש להמתין עוד מעט, עד שיסתיים בין השמשות דר' יוסי.

ומ"מ אין נפק"מ למעשה במחלוקת זו, מאחר שפסק השו"ע (בסי' רצג) בשם הירושלמי דכיוון דאין אנו בקיאים בכוכבים בינוניים צריך להמתין לכוכבים קטנים, וז"ל: "צריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים, ולא יהיו מפורזים אלא רצופים"²⁶, ואם הוא יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו". ובזמן כוכבים מצאתי שתי דעות.

אדמו"ר הזקן (בפסקי הסידור, סדר הכנסת שבת) כתב, ש-20 דקות אחר השקיעה - הוא זמן צאת שלושה כוכבים בינוניים בארץ ישראל בימים אלו וגם בכל החורף כמעט, דהיינו שאז כשהרקיע בטהרתו והאוויר זך נראים אז ג' כוכבים **בינוניים** לזכי הראות מהאצטגנינין הבקיאים בגודל גוף הכוכבים כולם ברקיע (וכמ"ש בתשו' מהר"ם בן ברוך בשם ר"י) ובגודל אורם ויודעים שאלו ג' הנראים להם, הם בינוניים בגודל גופם ברקיע וגם באורם (וכמ"ש הרמב"ם בפי' המשנה) והם אינם נראים לעולם לפני שקיעה האמיתית, משא"כ בגדולים מהם בגופם או באורם שנראים לפעמים לפני שקיעה האמיתית כשהאוויר זך, והקטנים מהם בגופם או באורם אינן נראים עד לאחר זמן מה יותר משלש שעה אחר שקיעה האמיתית.

והגרי"מ ט"ט (עמ' מט, נא, וע"פ הטבלאות שבסוף ספרו) כתב שזמן היראות הכוכבים כך²⁷: בניסן ותשרי נראים כוכבים בינוניים 22-23 דקות אחר השקיעה²⁸, וקטנים 32 דקות

24 לפי חשבון שהילוך מיל - 2000 אמה - הוא 18 דקות.

25 דעת הסמ"ג (עשה לב) כר"ת. וא"כ, לדעתו, אחר הילוך ג' מילין ורביע, שזוהי שקיעה שנייה - יש להמתין 20 דקות, ואז יוצאת השבת לר' יוסי.

26 חומרת הרצופים היא לתוספת שבת.

27 כל זה כתב ע"פ השקפות רבות על השמים.

28 וא"א להקשות מזה על הרא"ש, שכתב דהוא רק כמה שניות אחר בין השמשות דרבי יהודה, והרי המציאות אינה כדבריו! זה אינו, משום דאיכא למימר דראייתנו נחלשה מומן התלמוד. וכ"כ הרב איסר זלמן מלצר בסוף ספרו של הגרי"מ ט"ט (עמ' קנג), והוכיח כן מגמ' בכורות (נד:). דהרועה בהמות יכול לראות במרחק 16 מיל את בהמותיו; ואנו איננו יכולים. ע"כ דראייתנו נחלשה. ובזמן התלמוד היה אפשר לאנשים לראות כוכבים זמן קצר אחר בין השמשות דרבי יהודה. ואחר שכתבתי דברים אלו, מצאתי שהרא"ש (פ"ק דתענית

אחר השקיעה. בטבת - בינוניים 25 דקות אחר השקיעה, וקטנים 35. ובתמוז - בינוניים נראים 28 דקות אחר השקיעה וקטנים 38-40 דק'.

ועיין בספר 'הזמנים בהלכה' של הרב בניש, פרק טז, ביאור אסטרונומי לתופעה זו, מדוע בימים קצרים זמן היראות הכוכבים ארוך מאשר בימים שוויוניים. וזו הסיבה שבלוחות כתבו שצאת שבת כ-45-35 דקות אחרי השקיעה.

ודין זה, שצריך להמתין לכוכבים קטנים, כתבו מרן (בסי' רלה) גם לגבי זמן ק"ש של ערבית, וז"ל:

זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים, ואם הוא יום מעונן - ימתין עד שיצא הספק מלבו; ואם קראה קודם לכן - חוזר וקורא אותה בלא ברכות; ואם הצבור מקדימים לקרות ק"ש מבעוד יום - יקרא עמהם קריאת שמע וברכותיה ויתפלל עמהם, וכשיגיע זמן, קורא קריאת שמע בלא ברכות.

ודין זה יש לברר אצל מורי הוראה, דלא ראיתי קהילות ישראל שמקפידות בזה, אלא ממתנינים 13.5 דקות או 18 דקות ומתפללים ערבית, ולא מכריזים לקהל לקרוא ק"ש שנית²⁹. ואף בשיבה בימי הקיץ מאחרים תפילת ערבית 18 דקות אחר שקיעה, והר"מים לא אמרו שצריך לחזור ולקראה, ואין אני יודע מדוע.

ואמר לי הרב גרינשפן, שאכן מנהג החזו"א ותלמידיו להתפלל ערבית 40 דקות אחרי שקיעה.

וכל זה רק לגבי דיני תורה³⁰, אבל לגבי מילי דרבנן - כתב הגרימ"ט (בפ"ח) בשם הגר"ש סלנט ושאר רבני ירושלים, שדי להמתין לתשלום הילוך ¼ מיל, ואף אין צריך להמתין לכוכבים בינוניים.

ס' (יב) סובר כר"ת, וא"כ בלא"ה לא קשה עליו מהמציאות בזה, כמש"כ בסוף אות ח' בשם הבה"ל.

29 והגרימ"ט (בעמ' עא) כתב שנהגו כך ע"פ המבואר בראשונים ריש ברכות, שמנהג הגאונים בא"י להתפלל ערבית מבעוד יום, וכך נהגו קהילות הספרדים. וכשעלו האשכנזים לא"י רק הרחיקו הזמן עד ג' רבעי מיל, אך אין יוצאים ידי חובת קריאת שמע, ולכן נהגו גאוני קדמאי לחזור ולקראה בזמנה.

30 מלבד מצוות מילה, שבנוולד בין השמשות נימול לתשיעי - הני מילי בנוולד בין שקיעה לכוכבים בינוניים, אבל בנוולד אחר כוכבים בינונים ולפני קטנים - אין אנו יכולים להחמיר להחשיבו כנוולד בין השמשות, דהוי קולא לגבי מצוות היום השמיני. כ"כ הגרימ"ט (בעמ' סו) והרב איסר זלמן מלצר (שם בעמ' קנא).

זמן קריאת שמע ותפילה לוותיקין ולשאר עמא

יא. כעת נברר בעז"ה אימתי זמן ק"ש ותפילה. ואלו המקורות:

א. גמ' מסכת ברכות (דף ט:):

משנה. מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר אומר: בין תכלת לכרתי. (וגומרה) עד הנץ החמה. רבי יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות. הקורא מכאן ואילך לא הפסיד, כאדם הקורא בתורה.

(ושם בגמ') אחרים אומרים: משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירנו. אמר רב הונא: הלכה כאחרים. אמר אביי: לתפילין - כאחרים, לקריאת שמע - כותיקין, דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה. תניא נמי הכי: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום. אמר רבי זירא: מאי קראה - (תהלים עב, ה) 'ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים'.

ב. שם (דף כב-כה:):

ירד לטבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תהא הנץ החמה - יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו - יתכסה במים ויקרא. (ובגמ' שם כה:) לימא תנא סתמא כרבי אליעזר, דאמר: עד הנץ החמה? אפילו תימא רבי יהושע, ודלמא כותיקין, דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה.

ג. שם (ה:):

רבי שמעון בן יוחי אומר משום רבי עקיבא: פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים ביום, אחת קודם הנץ החמה ואחת לאחר הנץ החמה, ויוצא בהן ידי חובתו, אחת של יום ואחת של לילה... אמר רבי אחא ברבי חנינא אמר רבי יהושע בן לוי: הלכה כרבי שמעון שאמר משום רבי עקיבא.

ומדאמר דקריאת שמע של יום אחר הנץ החמה, משמע דלכתחילה אין לקראה קודם לכן.

ד. משנה (מגילה כ.):

אין קורין את המגילה, ולא מלין, ולא טובלין, ולא מזוין, וכן שומרת יום כנגד יום לא תטבול - עד שתנץ החמה. וכולך שעשו משעלה עמוד השחר - כשר.

ה. משנה (יומא לו):

הילני אמו עשתה נברשת של זהב על פתח היכל. ושם בגמי' (לו): תנא: בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה, והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע. מיתבי: הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד - לא יצא, מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרים! אמר אביי: לשאר עמא דבירושלים.

המוסכם בראשונים, שמי שקראה משעלה עמוד השחר - יצא ידי חובה, וזמנה לכתחילה - משיכיר את חבירו בריחוק ארבע אמות, ונמשך זמנה עד שלוש שעות כרבי יהושע, דהלכה כוותיה (ברכות י:).

ונחלקו הראשונים במה שעשו הוותיקין.

תוס' (ברכות ט:; יומא לו): בשם ר"י ור"י פור"ת, רי"ף ורבינו יונה (ברכות ה:), רמב"ם (הל' ק"ש א, יא), רא"ש (ברכות פ"ק סי' י) וטור (סי' נח) - סבירא להו דוותיקין היו קוראין את שמע מעט קודם הנץ החמה, ומסיימים בהנץ החמה ומיד היו עומדים בתפילה. וכך ביאור המקורות:

א. פשוט, ומפרשים 'יראוך עם שמש' היינו תפילה עם הנץ החמה.

ב. פשוט, דאדם זה שהוצרך לטבול קודם התפילה ולא יוכל להתפלל עמידה סמוך לגאולה, ולא סמוך לזריחה, דאין מתפללים תוך המים - מ"מ יקרא ק"ש קודם הנץ החמה, דזה זמנה מן המובחר.

ג. תירצו בתוס' שני תירוצים: א - רשב"י סובר שיעקר זמנה אחר הנץ החמה, ואין הלכה כמותו אלא כאביי שפסק הלכה כוותיקין. ב - ר"ש מודה שיעקר זמנה כוותיקין, והא דאמר דק"ש של יום אחר הנץ החמה - לא כדי להשמיע דלא יקראה קודם לכן, אלא להשמיע דק"ש של לילה אי אפשר אחר הנץ החמה. ועוד אפשר לומר דהואיל וקורא ק"ש דלילה אחר עלות השחר - לא יכול לקרוא בזמן זה ק"ש דיום, ולכן יקראה אחר הנץ החמה, ועיי' שו"ע סי' נח סע' ה.

ד. הא דתנן דמצוות שביום עיקר זמנם אחר הנץ החמה - חוץ מק"ש שרשאי לקראה לכתחילה קודם הנץ החמה.

ה. הנברשת היתה סימן לשאר עמא שאינן וותיקין וקשה להם לכוון כוותיקין, הם היו קוראים את שמע אחר הנץ החמה כעיקר ההלכה ולא כוותיקין.

שיטת רב האי גאון (הוב"ד באבודרהם מצוות ק"ש ד"ה ומאימתי), ר"ח ור"ת (תוס' יומא שם וספד"י ס' תקלוז), רש"י (ברכות ט: ד"ה דכתיב, עם שמש. ודף כו. בתחילת הגמ' שם, ויומא שם), מחזור ויטרי (ס' רכו ד"ה נהגו העם). ס"ל שעיקר זמן ק"ש אחר הנגן החמה, ומיד אחר"כ תפילה. וכך מתיישבים המקורות:

א. ר"ח מבאר, שפי' תיבת 'גומרינ' היינו מתחילים לקראה עם הנגן החמה, והיינו יראוך עם שמש' - מקבלין מורא שמים בק"ש תיכף אחר הנגן החמה.

ור"ת מבאר דוותיקין היו קוראין קודם הנגן החמה שלא כדין ויצאו ידי חובה רק בדיעבד, ועשו כך משום חביבות התפילה שתהא תיכף בהנגן החמה. והא דאמר אביי הדלכה כוותיקין - סימנא בעלמא, וכונתו, כוותיקין שיהיה בהנגן החמה, אך לא כוותיקין ממש, שהם מקדימין ואנו מאחרים.

ב. אין אני יודע לבאר, דמשמע שוותיקין היו קוראין עד שלא תנגן החמה. וגם שעשו כדין, דאל"ה איך המשנה אומרת שיקרא קודם הנגן החמה? ואולי פירושו כך: אם יכול לעלות ולהתכנסות ולהיות מוכן לקריאה - לפני הנגן החמה, כדי שבהנגן החמה יוכל לקרוא - יעלה ויתכסה וכו'. או פי': אם יכול וכו' עד שלא יעבור זמן הנגן החמה - יעלה ויתכסה וכו'.

ג. פשוט ומבואר.

ד. פשוט ומבואר, וק"ש בכלל כל המצוות.

ה. פשוט ומבואר, דשאר עמא דבירושלים היו נוהגים כוותיקין.

ו. פסק הלכה, הואיל ורי"ף, רמב"ם ורא"ש ס"ל כדעה קמייתא - פסק מרן (ס"י נח) כמותם.

יב. ביאורים ברי"ף וברבנו יונה

הרי"ף (בדף ד:) העתיק את המשנה: "מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. ר' אליעזר אומר: בין תכלת לכתרי. עד הנגן החמה. רבי יהושע אומר: עד ג' שעות, שכן דרך בני מלכים לעמוד בג' שעות. הקורא מכאן ואילך - לא הפסיד, כאדם שקורא בתורה".

ופי' רבינו יונה וז"ל: "עד הנגן החמה. כלומר סוף זמנה **לכתחלה** עד שתנגן החמה".

ובדעת רבי יהושע פי' טעמו משום דסבירא ליה כל ישראל בני מלכים.

וצ"ע על מש"כ בדעת רבי אליעזר דרק לכתחילה זמנה עד שתנגן החמה, ומשמע דבדיעבד מי שקראה אחר הנגן החמה יצא ידי חובה. והרי פשוט המשנה דלרבי

אליעזר אחר הנץ החמה כרבי יהושע אחר שלוש שעות, דלא יצא ידי חובה אלא כקורא בתורה. וכ"ש למה שפי' שיטת ר' יהושע דסבירא ליה דכל ישראל בני מלכים - הרי דרבי אליעזר סובר דלא אמרינן כל ישראל בני מלכים, אם כן מי שקראה אחר קימת כל אדם לא יצא ידי חובה! וכ"כ בהמשך דבריו (בסוף ד"ה תניא), לדרבי אליעזר מי שקראה אחר הנץ החמה לא יצא ידי חובה.

ונלענ"ד לבארו ע"פ מה שכתב הר"י"ף בהמשך דבריו, אחרי שהביא דין ותיקין, וז"ל: "וכן הלכתא, אלא מיהו לית כל אינש יכול לכווני ולמעבד כי הא מילתא, ואפי' הכי מצוה למיקרי קודם הנץ החמה מעט, כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה, שנמצא מתפלל ביום, ואע"פ שאינו עם הנץ החמה דוקא". וביאר רבנו יונה דבריו, דכיוון שלא יכולים כ"ע לכוון לסיים 'גאל ישראל' בדיוק בהנץ החמה, לכן ישתדלו עכ"פ לסיים פרשה ראשונה קודם הנץ החמה, ועם קריאת ההמשך - תזרח השמש ויתפללו.

וכך למד רבנו יונה את דעת ר"א: דלא יתכן שיסבור ר"א שהתורה ציוותה לעשות דבר שאי אפשר להמון לעמוד בו, דהיינו לכוון לסיים ק"ש וברכותיה בדיוק בהנץ החמה, ומיד לעמוד בתפילה. אלא ודאי צ"ל כך: או שדעת ר"א שההמון יקרא ק"ש זמן מה קודם הנץ החמה בלי השתדלות לסיים ממש בהנץ, ואח"כ ימתינו לזריחה ויתפללו בלי לסמוך גאולה לתפילה; או שדעתו שיסמוך גאולה לתפילה, אבל גם מי שסיים קריאתה אחר הנץ החמה - יצא ידי חובה - וכך ההמון יעשו. אבל מי שהתחיל קריאתה אחר הנץ החמה - בזה סובר ר"א דלא יצא ידי חובה.

וכיון שלמד רבנו יונה דלכ"ע ראוי לסמוך גאולה לתפילה - על כן דעת ר"א כהסבר השני. וזו כוונתו בתיבת 'לכתחילה'; דלכתחילה יסיים קריאתה קודם הנץ החמה, ובדיעבד יתחיל קודם הנץ ויסיים לאחריו.

בירור מעלות הוותיקין

יג. ויש לנו לעמוד על עניין הוותיקין, מדוע הוצרכו לדקדק כל כך בתפילתם.

ובאר רבנו יונה (ד: בדפ"ר ד"ה תנאי) דוותיקין צירפו שלוש מעלות ולכן הוצרכו לעשות כמעשיהם:

המעלה האחת - לסיים ק"ש קודם הנץ החמה, דהוה זמנה לכתחילה (וסובר רבנו יונה דמעיקר הדין כל אדם צריך לסיים ק"ש קודם הנץ החמה, ובדיעבד עד ג' שעות). המעלה השנית - להתפלל עמידה אחרי הזריחה, משום 'ייראוך עם שמש',

ופירושו - להתפלל עם הזריחה. ולגבי מעלה זו סובר רבנו יונה דאין צריך לדקדק להתפלל מיד בהנץ החמה, אלא אף אם יאחר כמה דקות לאחריו - לא הפסיד מעלה זו³¹ (ומעיקר הדין זמן תפילה עד ד' שעות). והא דדקדק להתפלל תיכף בהנץ החמה - זה משום מעלה שלישית, לסמוך גאולה לתפילה (ואף זו לא מעיקר הדין, כדמשמע בגמ' ט:). דכיוון דק"ש לכתחילה עד הנץ, ותפילה אחר הנץ, וראוי לסמוך גאולה לתפילה - צריך לדקדק לסיים ק"ש בהנץ ומיד להתפלל.

וכך ביאור הגמ' לשיטתו: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה, כדי לסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום, ולא קודם היום.

והרא"ש (פ"ק סי' י) סובר שגם המעלה של תפילה אחר הנץ היינו דווקא בסמוך לזריחה, דכן כתב: "לקריאת שמע כוותיקין - פי' מצוה מן המובחר להתחיל לקרות שמע כדי שייגמור עם הנץ החמה כדי לסמוך גאולה לתפילה מיד בהנץ החמה"³².

וכך ביאור הגמ' לשיטתו: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה, כדי לסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום ולא לאחר מכן.

ולדעת רבנו יונה, שמי שקראה אחר הנץ החמה אינו אלא 'דיעבד' - משום הכי תנן (שם דף כב:): "ירד לטבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תהא הנץ החמה - יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו - יתכסה במים ויקרא". והרי ודאי שאדם זה לא יתפלל בתוך הבור, אלא אחר ק"ש יעלה ויתכסה, ורק אח"כ יתפלל, ונמצא שלא סמך גאולה לתפילה, ואפ"ה מוטב שיקרא ק"ש קודם הנץ החמה ולא יסמוך גאולה לתפילה, משיאחר לקראה אחר הנץ החמה ויוכל לסמוך גאולה לתפילה³³.

31 ונ"ל ביאורו, דהכי אמר קרא: ייראו ויעבדו אותך לבדך, אף שיש שמש ושאר משרתים - אין בליבנו מחשבת ע"ז, ח"ו, אלא אותך לבדך ביראה נעבוד. וזו המשמעות של תפילה אחר הזריחה, אף שהשמש שולטת ברקיע - אין אנו עובדים אלא לה'. (ועי' מד"ר בענין סדום שה' החריבם בשעה ששמש וירח ברקיע ללמד שאין שלטון מלבדו, וכן בירושלמי פרק תפילת השחר [ה"א] דמתפלל בהנץ החמה כדי שיהא עליו מורא שמים כל היום). ולכן סובר רבנו יונה דמה לי אי מעיד על אחדותו ית' מיד בורחה או מעט לאחריה? העיקר שתהא השמש ברקיע. ומ"מ לא יאחר הרבה, כדי שיהא עליו מורא שמים כל היום.

32 ואף שגם רבנו יונה כתב לשון זו בתחילת דבריו, מ"מ בהמשך דבריו חזר בו מחמת הכרח בסוגיה, ודעתו שלתפילה אין צריך מיד בהנץ החמה אלא אף לאחריה לא הפסיד את המעלה.

33 ואחר שביארנו מעלת ותיקין, ברצוני לזון במה שמפורסם בשם הראשלי"צ הר"מ אליהו זצ"ל, דאין צריך לדקדק בתפילת ותיקין מיד בהנץ החמה אלא אף אם יאחר כמה רגעים - לית לן בה. ומפורסם בישיבתנו קרשיית אחד הר"מים שליט"א ממשנה ברכות הנ"ל, דהרי לעלות ולהתכסות אינו אלא רגע קל, ואפ"ה יש קפידא שלא לאח"ר ק"ש מהנץ החמה אפילו רגע זה, ולכן יקרא ק"ש תוך הבור.

ועי' המבואר כאן אין זו קושיה, דהרי אדם זה שנמצא במקוה בדרות שלפני הנץ החמה - התירו לו לקרוא ק"ש בבור, אבל ודאי שלא יתפלל שם, ובע"כ לא יוכל לקיים מעלת סמיכת גאולה לתפילה ולא תפילה סמוך לזריחה, אלא רק מעלת ק"ש קודם הנץ החמה. וא"כ ממשנה זו אין ראייה לדקדוק זמן תפילה תיכף בהנץ, אלא

וכדי שלא תצא תקלה מתחת ידי, אזכיר שדעת מרן בדינים אלו דאף מי שקראה אחר הנץ החמה עד שלוש שעות אינו 'דיעבד', אלא שמצווה מן המובחר לקראה קודם הנץ החמה. וזמן תפילה לוותיקין מיד בהנץ החמה, כרא"ש (סי' נח). וסמיכת גאולה לתפילה מדינא ולא רק למצווה מן המובחר (סי' קיא).

הגדרת הנץ החמה

יד. ואחר הדברים האלה שומה עלינו להבין בדקדוק מהו הנץ החמה, ואי אזלינן בתר הנראה או האסטרונומי³⁴, ויש בדבר שיטות אחדות.

שיטת הרמ"א:

ז"ל הרמב"ם (הל' ק"ש א, יא):

ואי זה הוא זמנה ביום? מצותה שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה, כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה, ושיעור זה כמו [עישור] שעה (ו"ג שיעור שעה) קודם שתעלה השמש, ואם איחר וקרא קריאת שמע אחר שתעלה השמש - יצא ידי חובתו, שעונתה עד סוף שלש שעות ביום למי שעבר ואיחר.

וכתב הרמ"א (ד"מ סי' נח אות ב) דהעיקר כנוסחא של 'שיעור שעה', והוסיף שכל היודע מעט בחכמת התכונה יודע שהאמת הוא כך.

רק לסוף זמן ק"ש שלא יאחר מהנץ אפילו רגע קל.

ומפורש ברבנו יונה שמעלת תפילה אחר הנץ אינו ברוקא מיד בוריהה, ואף שהרא"ש סובר שכן - ייתכן שהרב אליהו הכריע ברבנו יונה.

ולגבי סוף זמן ק"ש - אפשר שהרב אליהו נוקט דאנן מוטב לנו לנהוג כמש"כ הרי"ף שהעקנו באות י"ב, דלא כו"ע יכילים לדקדק כוותיקין, ולכן יקראו עכ"פ פרשה ראשונה קודם הנץ, ותוך כדי המשך קריאתה תזרח השמש, וזה עדיף מלהשתדל כוותיקין ויבוא לעיתים לקרא ק"ש בחטף ולא בכונת הלב. ודאי שמוטב לא לעבור על עיקר הדין כדי להרוויח מעלת וותיקין.

ומי"מ במקום שיש לוחות סדורים אימתי 'הודו' ואימתי 'ברכו' וכו' כמו שיש בשיבה, ונקל לכוון לכל מעלות ותיקין ללא קריאה בחטף - אשרי המחבבין את המצווה!

ואחר שכתבתי דברים אלו העירוני שהגרמ"א התיר להתפלל 10 דקות קודם הנץ החמה ו 10 דקות לאחריה, וא"כ נסתרים דבריי שהרב סמך על רבנו יונה. א. לרבנו יונה אין היתר להתפלל קודם הנץ אלא בדיעבד. ב. כשמתפלל 10 דקות אחר הנץ הרי שכל ק"ש גם היא אחר הנץ, וזה לא כרבנו יונה. ועוד, שהשו"ע (סי' נח) פסק בזה כרא"ש.

וכתב הרב הררי במקראי קודש' ליר"כ (עמ' תב) שהגרמ"א סמך על תשובות הרמב"ם (סי' רנח) שא"צ לדקדק בהנץ החמה אלא בקירוב (וע' בא"ח וארא סי' ג).

34 הסבר ל'אסטרונומי' יבואר לקמן בעו"ה אות ט"ו כשאדון לגבי השקיעה.

וכך ביאור הרמ"א: לעיל בפתח דברינו למדנו מחלוקת ר"ת וגאונים, בישוב הסתירה בין הגמ' בפסחים שאומרת ששיעור בין השמשות הוא ד' מילין, לגמ' בשבת שאומרת ששיעורו ¾ מיל. ותיירך ר"ת שיש שתי שקיעות, האחת - כשנכסית השמש מעינינו, וזו אין לה השלכה הלכתית. ובמשך שיעור הילוך שלושה מילין ורביע - השמש עוברת את עובי הרקיע ונכנסת בחלונה, וזו שקיעה שנייה שהיא תחילת בין השמשות, ואחר ¾ מיל - עוברת אל מעל הרקיע ונכסה אורה מעינינו. ולעיל אותיות ב' וג' למדנו שישנה הקבלה בין הזמן שמשקיעה לצאת הכוכבים לזמן שמעלות השחר עד הנץ החמה.

וכך סובר הרמ"א: כמו שבערב אין השלכה הלכתית לשקיעה ראשונה שבה נכסית השמש מעינינו - כך בבוקר אין השלכה הלכתית לזריחה, שנגלית השמש לעינינו. והנץ החמה שעליו דברו חכמים - היינו כשהשמש יוצאת ממעל הרקיע ונכנסת בחלונה, וזוהי הזריחה המקבילה לשקיעה שנייה, והיא מהלך ג' מיל ורביע קודם שנגלית השמש לעינינו, היינו 58.5 דקות קודם שתעלה השמש מעל הארץ, וזה מה שכתב הרמב"ם "כשיעור שעה קודם" וכו'³⁵.

וכשיטת הרמ"א אף שיטת הרב בית דוד (הוב"ד בתשובות רב פעלים ח"ב סי' ג) ³⁶.

והב"י (בסי' נח שם) כתב שעיקר כגירסת 'עישור שעה'. ולפ"ז פירושו: הרוצה לנהוג כוותיקין - יתחיל לקרוא ק"ש וברכותיה 'עישור שעה' דהיינו 6 דקות קודם הנץ החמה, וכך יסיים 'גאל ישראל' בהנץ החמה.

שיטת הגאונים (הוב"ד באוצה"ג ברכות ט:), וז"ל:

הנץ החמה כמשמעה בשעה שמבקשת חמה להראות פניה, כמו שכתוב (במדבר יז, כג) 'ויצא פרח ויצץ ציץ' ומתרגמיהן 'ואנץ נץ', בשעה שמאדים העולם וחמה מלבלבת לצאת, כמות עשבים ואילנות שמבקשים להוציא עלין, כמ"ש (שיר השירים ו, יג) 'הנצו הרימונים' - תחילת הראות פניה.

והיה אפשר להבין בדבריהם דהיינו קודם מה שאנו קוראים 'זריחה' וכוונתם כשמאדים הרקיע לפני הזריחה, אלא שרבנו יונה (ברכות ד: בדפי הרי"ף) כתב לשון

35 ואגב נזכיר שיש מחלוקת בדעת הרמב"ם אי ס"ל כר"ת או כגאונים. מהר"ם אלשקר (סי' צו) סובר שרמב"ם כגאונים. ורדב"ז בתשובות (ח"ד סי' רפב) סובר דרמב"ם כר"ת (ועי' יבי"א ח"ב סי' כא). ואם כנים אנחנו בביאור הרמ"א הרי שדעתו שרמב"ם כר"ת.

36 ואין הספר בית דוד תחת ידי. וראיתי בשו"ת יבי"א (שם אות ה, ח) שהרב בית דוד סובר כר"ת, וזה כדברינו.

דומה וודאי שהתכוון למה שאנו קוראים 'זריחה', וז"ל: "והנץ החמה הוא מלשון 'הנצו הרמונים', כלומר עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים".

הרי שיטתם דהנץ החמה היינו מה שאנו קוראים 'זריחה'. ועוד מפורש דהיינו דהנץ הנראה. דהכי איתא בירושלמי פ"ק דברכות (ה"ב) וז"ל: "עד הנץ החמה - רבי זכריה בריה דרבי יעקב בר זבדי בשם רבי יונה: כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים".

וכן משמע במשנה (מגילה כ.) ד"כל המצוות שביום מצוותן מהנץ החמה, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר - כשר". ופרש"י שם דמעלות השחר ימא הוא, אבל לפי שאין הכל בקיאתן בו צריכים להמתין עד הנץ החמה. הרי משמע דהנץ החמה הוא זמן ברור שאי אפשר לטעות בו, וזהו הנץ הנראה!

וכן בגמ' (סנהדרין מב.): "אחד אומר בשתי שעות ואחד אומר בשלש שעות - עדותן קיימת. אמר רב שימי בר אשי: לא שנו אלא שעות, אבל אחד אומר קודם הנץ החמה ואחד אומר לאחר הנץ החמה - עדותן בטילה. פשיטא! אלא: אחד אומר קודם הנץ ואחד אומר בתוך הנץ. הא נמי פשיטא! מהו דתימא הא בגילויא קאי, וזהרורי בעלמא הוא דחזא, קא משמע לן". הרי מפורש כנ"ל דהנץ החמה הרי הוא זמן ברור וא"א לטעות בו, וכמו"כ מפורש שבזמן זה אפשר לראות 'זהרורי' ולחשוב שזה הנץ החמה, וזה מתקיים רק בהנץ הנראה.

וכן מהראשונים שהבאנו לעיל באות י' שהקשו מהנברשת שעשתה הילני המלכה, דמשמע שם שזמן ק"ש אחר הנץ, ומאידך במקומות אחרים משמע שזמנה קודם הנץ, ותירצו מה שתירצו. ומ"מ הנברשת הרי מראה את הנץ הנראה.

ומראיות אלו ועוד הכריע הבה"ל (סי' נח סע' א) דלגבי תפילת ותיקין אזלינן בתר הנץ הנראה.

אלא שעל זה ישנה קושיה אחת, והיא ע"פ מה שכתבנו לעיל אות ב', שבחצות היום השמש נמצאת בדיוק באמצע הרקיע, וזהו אמצע הזמן שבין הנץ החמה לשקיעה. וניקח דוגמא מהעיר תל אביב ששוכנת על חוף הים, וא"כ השקיעה הנראית בה היא השקיעה האסטרונומית, ומאידך האופק המזרחי שלה הוא הררי, והנץ הנראה בה מאוחר בכ-7 דקות מן האסטרונומי. ואי אזלינן בתר הנראה - הרי שבחצי הזמן שבין הנץ החמה לשקיעה השמש אינה באמצע הרקיע אלא עם נטייה קלה לכיוון מערב. ורק אי אזלינן בתר האסטרונומי הרי שבכל מקום בחצי היום השמש באמצע הרקיע.

ולפי מה שחיפשתי מצאתי שיש שתי שיטות לגבי חישוב הזמנים.

הגרימ"ט (עמ' קא אות ה ועמ' קה) סובר דלעולם חצות היום היינו כשהשמש באמצע הרקיע, ואולינן בתר הנץ הנראה והשקיעה הנראית. וכך החשבון: אנו מונים את הזמן שמהנץ הנראה עד חצות יום וחלק שישי שלו - זהו שעה זמנית שבבוקר, ושוב אנו מונים את הזמן שמחצות יום עד שקיעה נראית וחלק שישי שלו זהו שעה זמנית שבערב. וא"כ במקומות שבהם אין התאמה בין הנראה לאסטרונומי יהיו הבדלים באורך השעה הזמנית שבבוקר לאורך השעה הזמנית שבערב³⁷, וכל חישובי הזמנים שביום ע"פ הנץ והשקיעה הנראים.

ודעת הראש"ל הגר"ע יוסף שליט"א³⁸, שלגבי חישובי השעות אזלינן בתר האסטרונומי, וכך בסוף שעה שישית היינו אמצע היום - השמש באמצע הרקיע. ולגבי תפילת ותיקין אזלינן בתר הנראה, כדמשמע בראיות דלעיל. וא"כ חישוב 72 דקות שלפני הנץ לקביעת זמן עלות השחר - זהו על פי האסטרונומי³⁹, וכמו כן שלוש שעות שאחר הנץ לקביעת סוף זמן ק"ש לגר"א - ע"פ האסטרונומי.

והנה מקום הניחו לי להתגדר בו ולהביא ראייה לשיטת הגרימ"ט, מהא דאיתא בגמ' פסחים שהעתקנו לעיל אות ה'. דהגמ' סברה בתחילה שאדם מהלך 5 מילין מעלות השחר עד הנץ החמה, והביאו ראייה מלוט שברח מסדום לצוער, ונאמר שם (בראשית יט, טו-כג): "וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים... השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה". ומסקנה דהוי רק 4 מילין אך לוט רץ, עיי"ש. ומ"מ בהו"א למדו את הזמן שעלות השחר מוקדם מהנץ מהסיפור של לוט. ותיבות "השמש יצא על

37 וניתן שתי דוגמאות: אם בתל אביב הנץ האסטרונומי ב-6:00 והנראה ב-6:07, והשקיעה ב-18:00 - הרי ששעה זמנית בבוקר היא 58.8 דקות, ושעה זמנית בערב - 60 דקות.

ובירושלים, לפמ"ש"כ הגרימ"ט (שם ובעמ' טו), מחמת גובהה של ירושלים, בבוקר הנץ הנראה קודם בדקה אחת לפני האסטרונומי, והשקיעה הנראית מאוחרת מהאסטרונומי בכ-4 דקות. א"כ, אם הנץ הנראה בשעה 5:59 והאסטרונומי בשעה 6:00, והשקיעה הנראית בשעה 18:04 והאסטרונומית בשעה 18:00 - הרי ששעה זמנית בבוקר היא 60 דקות ו-10 שניות, ושעה זמנית בערב היא 60 דקות ו-40 שניות. (עיי' אנ"מ אור"ח ח"ד ס"ס טב: "חצי היום קבלתי מאבי מורי הגאון זצ"ל דלעולם הוא שוה, כדכתבתי בתשובה באג"מ אור"ח סימן כד, והארכתני יותר בח"ב סימן כ שהבאתי שמוכרח כן לרש"י עירובין דף נו: ד"ה זהו פני צפון, וכמדומני שכן סובר גם הגר"א. אבל חצאי היום אינם שווים, ודיני בקר כק"ש ותפלה בחשבון אורך וקוצר השעות בחצי הראשון של היום, דיני ערב כמנחה וחשבון פלג המנחה הוא בחשבון אורך וקוצר חצי השני של היום. ע"כ. ואין אני יודע אם כוונתו ששינוי אורך החצי הראשון מהחצי השני הוא מחמת ההבדלים בין הנץ הנראה לשקיעה הנראית או מחמת סיבות אחרות).

38 דעתו בחישוב הזמנים לא מצאתי בתשובותיו, אלא בלוח שנה של מוסדות 'אור החיים', וכתב שם בהסכמה שכל החישובים נעשו ע"פ דעתו. וכן שמעתי שהרב יצחק יוסף אומר לנהוג כלוח זה.

39 וכתב שם שלגבי מצוות התלויות בעלות השחר ראוי להחמיר להמתין לקיימם עד שיגיע 72 דקות שלפני הנראה.

הארץ" מורות על הנץ הנראה שמאוחר בסדום בכמה דקות מהאסטרונומי. הרי ראייה דאולינן בטר הנראה גם לגבי חישוב הזמנים, כדוגמת חישוב ארבעת מילין שעלות השחר לפני הנץ. משום דכמו שגובה ההר שבמזרח סדום מאחר לצופה את ראיית השמש עד שתעלה מעליו - כך מאחרים את ראיית קרני האור הראשון בפאתי המזרח עד שיעלו מעל ההר ההוא.

שקיעה נראית ואסטרונומית

טו. תחילה נבאר עניין השקיעות, ואח"כ את הכרעת הפוסקים. שקיעה אסטרונומית⁴⁰: לו יצויר שהעולם כולו מישור חלק מאין הרים ובקעות וכל גיא ינשא וכל הר וגבעה ישפלו.

בשקיעה הנראית יש שני חלקים: האחד - התחשבות בגובה העיר, ע"פ היחס שלו עם גובה האופק המערבי שלו. והשני - הרגע שבו נכסית השמש באותו מקום אל מעבר להרים הסמוכים שבין אותו מקום לאופק שלו.

ויבאר בעז"ה ע"פ הדוגמאות:

ירושלים ת"ו גבוהה מעל פני הים כ-750 מטר, האופק שלה הוא הים התיכון⁴¹, והרי הקסטל (היינו מבשרת ציון) בינה לבין האופק.

שקיעה אסטרונומית - לו יצויר שירושלים הושפלה לגובה פני הים - הרי שהשקיעה היתה, למשל, בשעה 18:00. ומכיוון שירושלים גבוהה - רואים בה את השמש מעלה יתרה, ומתאחרת השקיעה בכ-4 דקות, וזו השקיעה הנראית הראשונה, והיא בשעה 18:04. וכשהשמש יורדת מתחת להרי מבשרת ציון - זו השקיעה הנראית השנייה, והיא בשעה 17:55.

ולגבי הזריחה: האופק המזרחי שלה גבוה מפני הים ונמוך ממנה. ולמשל, אם הנץ החמה האסטרונומי בשעה 06:00, הרי שמחמת גובהה יוקדם הנץ בכ-4 דקות, אבל מפני שגם האופק המזרחי שלה גבוה מעט - מתעכב הנץ הנראה הראשון בכ-3 דקות עד שהשמש תעלה ותעבור את גובה האופק שלה, וא"כ הוא יהיה בשעה 05:59⁴².

40 מה שנבאר כאן נכון גם לגבי הנץ החמה, ומסתבר דה"ה גם לגבי הכרעת ההלכה.
41 כתב הגרימי"ט (בעמ' ט) שיש ימים בשנה שאפשר, במקומות הגבוהים שבירושלים, לראות את השמש שוקעת בין רכסי ההרים באופק הים ממש.

42 הנתונים שכתבתי כאן הם ע"פ מה שכתב הגרימי"ט בעמ' טו, נב, ס ופב.

ובמקום נמוך שהאופק המערבי שלו גבוה ממנו, שקיעה אסטרונומית היינו לו יצויר שהוא ואופקו היו במישור. והשקיעה הנראית הראשונה מוקדמת מהאסטרונומית. ואם יש הרים סמוכים אליו, שמסתירים לו את האופק - הרי שהשקיעה הנראית השנייה מוקדמת בכמה דקות נוספות.

ולגבי הזריחה: במקום שהאופק המזרחי שלו גבוה ממנו, זריחה אסטרונומית היינו לו יצויר שהוא ואופקו היו במישור, והנץ הנראה הראשון מאוחר מהאסטרונומי. ואם יש הרים סמוכים אליו שמסתירים לו את האופק - הרי הנץ הנראה השני מתאחר בכמה דקות נוספות.

וכשנבוא לדון בדבר מבחינה הלכתית - עלינו לדון בשני נושאים: האחד - אי אולינן בתר אסטרונומי או הנראה, והשני - את"ל דאולינן בתר הנראה, אזי במקום שיש הרים בינו לבין האופק, האם מתחשבים בשקיעה שבאופק (היינו הנראה הראשון), או בשקיעה מעבר להרים הסמוכים (היינו הנראה השני).

טז. וזה החלי בעז"ה.

איתא בגמ' שבת (ק"ח): "אמר רבי יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא, וממוציאי שבת בצפורי".

ופרש"י: "ממכניסי שבת בטבריא - מפני שהיא עמוקה, ומחשכת מבעוד יום, וסבורין שחשכה. וממוציאי שבת בצפורי - שיושבת בראש ההר, ובעוד כשהחמה שוקעת נראית שם אור גדול, ומאחרין לצאת". ע"כ. ומגמ' זו דנו הפוסקים על שני הספקות שהזכרנו, דהרי לשון 'יהא חלקי' משמע דאינו מדינא אלא מידת חסידות, להקדים קבלת שבת ולאחר יציאתה.

ויש לברר היכן בעל המאמר עומד, דאי הוא עומד במישור (ששם האסטרונומית היא הנראית), ומתאוה לקבל שבת במישור כמו בטבריה, ולאחר יציאתה כבציפורי - הרי היינו יכולים ללמוד שטבריה וציפורי הם עצמם מדינא, והרי נפשטו לנו שני הספקות. דהרי ציפורי היא גבוהה יותר מהאופק המערבי שלה, והשקיעה האסטרונומית שם מוקדמת מהנראית הראשונה, והם קיבלו שבת אחרי יושבי המישור, וגם הוציאוה אחריהם. הרי ראייה דלא אולינן בתר האסטרונומית.

וטבריה יושבת בעמק ויש הרים סמוכים לה בינה לבין האופק המערבי שלה, ומשמע בגמ' שהיו מקבלים שבת לפני יושבי המישור - הרי ראייה דאולינן בתר שקיעה נראית השנייה.

אלא שכל זה נדחה מפרש"י, דו"ל: "וסבורין שחשכה", דמשמע דיושבי טבריה וציפורי עצמם אינם מדינא אלא החמירו על עצמם: בטבריה החמירו לקבל שבת משקעה חמה מעבר להרים שלהם, ובציפורי החמירו לאחר הוצאת שבת עד שיחשיך להם.

א"כ משמע דמדינא אזלינן בתר האסטרונומית, ולכן בציפורי צאת שבת מוקדמת ממה שנהגו שם, ובטבריה כניסת שבת מאוחרת ממה שנהגו שם.

אלא שברצוני לשדות נרגא בכל דין ודברים שמגמרא זו, ולומר שאין מכאן ראיה מוכרחת לשום צד. שהרי בעל המאמר הרי הוא רבי יוסי, ולעיל אות י' כתבנו דבין השמשות דרבי יהודה הרי הוא ודאי יום לרבי יוסי, ושקיעת החמה אינה כניסת השבת אלא צאת הכוכבים. ולגבי צאת הכוכבים נאמר בגמ': "אמר רב יהודה אמר שמואל: כוכב אחד - יום, שנים - בין השמשות, שלשה - לילה... אמר רבי יוסי [בר אבין]: לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים". ע"כ. ולעיל העתקנו מדברי האדה"ז שכתב וז"ל: "... צאת שלושה כוכבים בינונים בארץ ישראל בימים אלו, וגם בכל החורף כמעט דהיינו שאז כשהרקיע בטהרתו והאוויר זך, נראים אז ג' כוכבים בינונים לזכי הראות מהאצטגנינין הבקיאים בגודל גוף הכוכבים כולם ברקיע ובגודל אורם, ויודעים שאלו שלושה הנראים להם הם בינונים בגודל גופם ברקיע וגם באורם", ע"כ. א"כ מפורש יוצא שסימן בין השמשות לרבי יוסי - אין ההמון בקיאים בו, וכמו שאמר במפורש שאי אפשר לעמוד עליו. ולפי זה ודאי שכו"ע קיבלו שבת קודם בין השמשות דרבי יוסי - כבר משנכנס ספק בליבם ששבת קרובה, וכמו כן אחר מלהוציאה עד שיצא ספק מלבם שכבר ודאי לילה.

וכך יתבאר פרש"י לסוגיה: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריה דמחמת שעמוקה - מחשיך העולם לפני המישור, ולכן נכנס ספק בליבם שמא נכנסה שבת, זמן מה לפני שנכנס ספק בלב יושבי המישור. וכן בצאת השבת בציפורי, כיוון שגבוהה - אף בשקיעה יש שם אור גדול, ולכן יצא ספק מליבם שכבר יצאו שלושה כוכבים, זמן מה אחר שיצא ספק זה מלב יושבי המישור. וזה מש"כ רש"י לשון 'סבורים'. וכל זה רק לגבי צאת הכוכבים, ואין ראיה מוכרחת לגבי השקיעה.

והביא הגרימ"ט (עמ' נב) ראיה חזקה מדברי הסמ"ג (סוף מ"ע כט), וז"ל:

ושמעתי כי יש במדרש זכור - בים, ושמור - ביבשה, פירוש בים אין שם צל בתים ואילנות ונראה שהוא יום גדול אף כשהוא סמוך לחשיכה, וביבשה בעיר אף כשהוא יום גדול דומה שהוא סמוך לחשיכה לכך אמר זכריהו בים.

וכיוצא בה בעיר היושבת בראשי ההרים בכניסתו להקדים לקבל שבת מבעוד יום, ושמור כלומר המתן בעיר ביבשה ביציאתו תאחר עד שתחשך, שמור לשון המתנה כמו שומרת יבם. וכן ראיתי במכילתא זכור מלפניו ושמור מלאחריו מכאן שמוסיפין מחול על הקודש.

הרי במפורש כתב הסמ"ג דעיר היושבת בראשי ההרים מדינא יכולה לאחר כניסת שבת, ומדין תוספת שבת ראוי לה להקדים קבלת שבת כביבשה, היינו כמקום שיש צל בתים ואילנות ונראית שם החשיכה מוקדם יותר. ש"מ דבראש ההר לא אולינן בתר אסטרונומית אלא בתר הנראית. וכן מסתבר, דאי אולינן בתר האסטרונומית - הרי שבאותו מקום גבוה אף שהם עדיין רואים את השמש - אמרינן להו שבאמת כבר אסורים במלאכה דנכנסה שבת, וזה תימה!⁴³

הרי לנו ראיה מדברי הראשונים כמלאכים דלא אולינן בתר אסטרונומית.

ועתה נותר לנו לברר אי אולינן בתר נראית הראשונה או בתר נראית השנייה. כלומר, אם יש הר סמוך שמסתיר את האופק, האם השקיעה היא כששוקעת באופק, ורואים כאילו ההר הסתלק; או דילמא כשעברה השמש את אותו ההר - כבר נחשבת להם שקיעה?

הגרימ"ט (עמ' נב, ס) כתב שלא מתחשב בהרים הקרובים, דאטו יושבי עומק שאינם רואים את השמש קרוב לחצי היום, וכי אז תהא להם השקיעה? והרי זה כמחיצת כותל, שאין מתחשבים בה. ולכן פסק שהרי מבשרת ציון אינם מקדימים את השקיעה ליושבי ירושלים.

וכן נשאל הגאון רבי משה פיינשטיין (אג"מ אר"ח ח"א סי' צו)⁴⁴, והוכיח מדברי רש"י גבי טבריה, שהם היו סבורים שנכנסה שבת, אבל מדינא אין מתחשבים בהרים הקרובים.⁴⁵

43 ואח"כ ראיתי שהרב 'שבט הלוי' (ח"ג סי' כז) אף הוא תמה על דין כעין זה, דכתב אליבא ד'יראים' שהבאנו לעיל בהערה 5 שסובר ששקיעת החמה זהו סוף בין השמשות וודאי לילה, שא"א לומר לשיטתו דאולינן בתר האסטרונומית, דלפי' במוצ"ש, במקום גבוה, אף שעדיין רואה את השמש, כבר יצאה אצלו שבת ומותר במלאכה, וז"ל: 'והוא דבר זר מאד שיחשב חול מן התורה ועדיין חמה זורחת לפנינו, וח"ו לומר כן'. ואף אני אומר דהוא דבר זר לומר בכניסת שבת דכשחמה זורחת לפנינו שכבר נכנסה שבת.

44 מדקדוק בלשון השאלה ניכר דמיירי בהר סמוך.

45 ואין אני יודע ליישב מה שהקשתי לעיל, דבעל המאמר הוא ר' יוסי והוא סובר דשקיעה אכתי הוי ודאי יום, ויותר מזה, אלא שהגרי"מ פיינשטיין שם מחלק בין שקיעה דמדינא לא מתחשבים בהרים, משום דעיקר השקיעה במה שנכנסת השמש ביעובי הרקיע, לבין יציאת ג' כוכבים - שאף שהוקדמו לצאת מחמת

ונראה בעיני דהרב החיד"א סבירא ליה דמדינא השקיעה היא ע"פ ההרים הקרובים (היינו 'נראית שנייה'). דכתב בברכ"י (או"ח סימן שלא ס"ק ז) גבי תינוק שנולד בין השמשות דנימול לתשיעי, וז"ל: "כל שנראה שמש אפילו משהו אפילו בראש הדבר הגבוה יותר שיש בעיר - מונין מאותו יום, וכשאינן נראה כלל בשום דבר - מונין להבא. הרב בית דוד א"ח סי' קכ"ו. וכן נתפשט המנהג בעיר קדשנו ירושלים ת"ו, ועיר עז לנו חברון ת"ו, מזמן גאוני הדורות שלפני דורנו". ע"כ. ומדכתב שבעיה"ק ירושלים אנו מסתכלים על ראיית השמש וברגע שנעלמה מראייתנו, אע"פ שהתכסותה מחמת הרי מבשרת ציון - ה"ז שקיעה, ש"מ דסבירא ליה דאזלינן בתר ההרים הקרובים.

ואבאר, דעצם הדיון אם כל מקום ומקום נידון בפני עצמו או שכל העיר נידונה כאחת - אין זה מכריח שאנו סוברים דאזלינן בתר ההרים הקרובים. דאפשר לדון בזה גם אי סבירא לן דאזלינן בתר האופק - הרי אנו צריכים לברר זאת, אי כל מקום ומקום שקיעה שלו לפי מתי שהוא רואה שהשמש שוקעת באופק, או שכל העיר נידונית כאחת, וכל זמן שיש בעיר מקומות שעדין רואים את השמש מעל האופק עדיין לא היתה שקיעה בעיר. אבל מזה שהרב החיד"א כתב את דבריו גבי ירושלים, ושם יש את הרי מבשרת ציון, וכתב שתלוי בראיית השמש - הרי ע"כ ס"ל דאזלינן בתר ההרים הקרובים⁴⁶. וכן פסקו הגר"ע יוסף והגר"צ אבא שאול⁴⁷.

נידון נוסף שעלינו לברר, היינו מה שהזכרנו לעיל אי כל מקום ומקום נידון לעצמו או שכל העיר כאחת.

וכנ"ל, דעת הרחיד"א בשם גאוני הדורות שלפניו, דכל העיר נידונית כאחת, וכ"ז שהשמש נראית באיזה מקום בעיר, ומשמע אפי' על מגדל שבעיר - עדיין לא נחשבת שקיעה. וכן נראה דעת הרב בא"ח (ויקהל שי"א אות ט), דאזלינן בתר המקום הגבוה שבעיר⁴⁸.

ההחשבה שההר גורם - מ"מ הרי יצאו שם כוכבים. והרי אם ניתן להוכיח משם דמדינא לא מתחשב בהר - הרי עיקר הראייה תהא לגבי צאת הכוכבים, כשיטת ר' יוסי, ולא לגבי השקיעה.

46 ע' משי"ב לעיל הערה 41 דיש רק ימים מסוימים בשנה דאפשר לראות ממקומות הגבוהים שבעיר את השמש שוקעת באופק הים, ושאר הימים נסתרת מעינינו מעבר להרים הקרובים. ודוחק לומר שהרחיד"א התכוון לאותם ימים מסוימים, שרק בהם תלוי בראיית השמש, ובשאר ימים אף שאינו רואה את השמש עדיין לא הוויא שקיעה עד שתשקע באופק.

47 הוב"ד בהקדמה ללוח שנה של מוסדות 'אור החיים'.

48 אך שם לא גילה דעתו אי מתחשבים במגדל שבעיר או רק בעומד על הקרקע שלא נעשית בידי אדם.

וכ"פ הרב שבט הלוי (ח"ג סי' כז), הגר"ע יוסף והגר"צ אבא שאול⁴⁹.

והגרשז"א (הוב"ד בהערה של הרב נבנצל לסי' שלא) מסתפק אי אולינן בתר האופק או בתר ההרים הקרובים, ולכן פסק להחמיר בדאורייתא ע"פ השקיעה בהרים הקרובים. ודעתו נוטה שם דכל מקום ומקום נידון לעצמו, ולכן אם נולדו שני ילדים באותה שעה בשני מקומות, ייתכן שלעליון הוא עדין יום ולתחתון בין השמשות⁵⁰.

ונסיים בתפילה, יה"ר שיקרב יום אשר הוא לא יום ולא לילה והיה לעת ערב יהיה אור (ע"פ זכריה יד, ז).

וראיתי דעת הגר"מ אליהו זצ"ל (הוב"ד בספר 'מקראי קודש' ליו"כ עמ' תב) שלא מתחשבים במגדל.

49 הוב"ד בהקדמה ללוח שנה של מוסדות 'אור החיים'.

50 ואגב אזכיר מזה שכתב הכוזרי (מאמר ב, כ) דאי אפשר לקבוע זמן לכניסת שבת לכל עיר ועיר בפני עצמה, אלא כל חבל ארץ נידון כאחד. ונראה שדבריו בזה לא התקבלו להלכה, דדעת הפוסקים דעכ"פ כל עיר נידונית לעצמה, וכל שכן למאן דאמר שכל מקום נידון לעצמו.